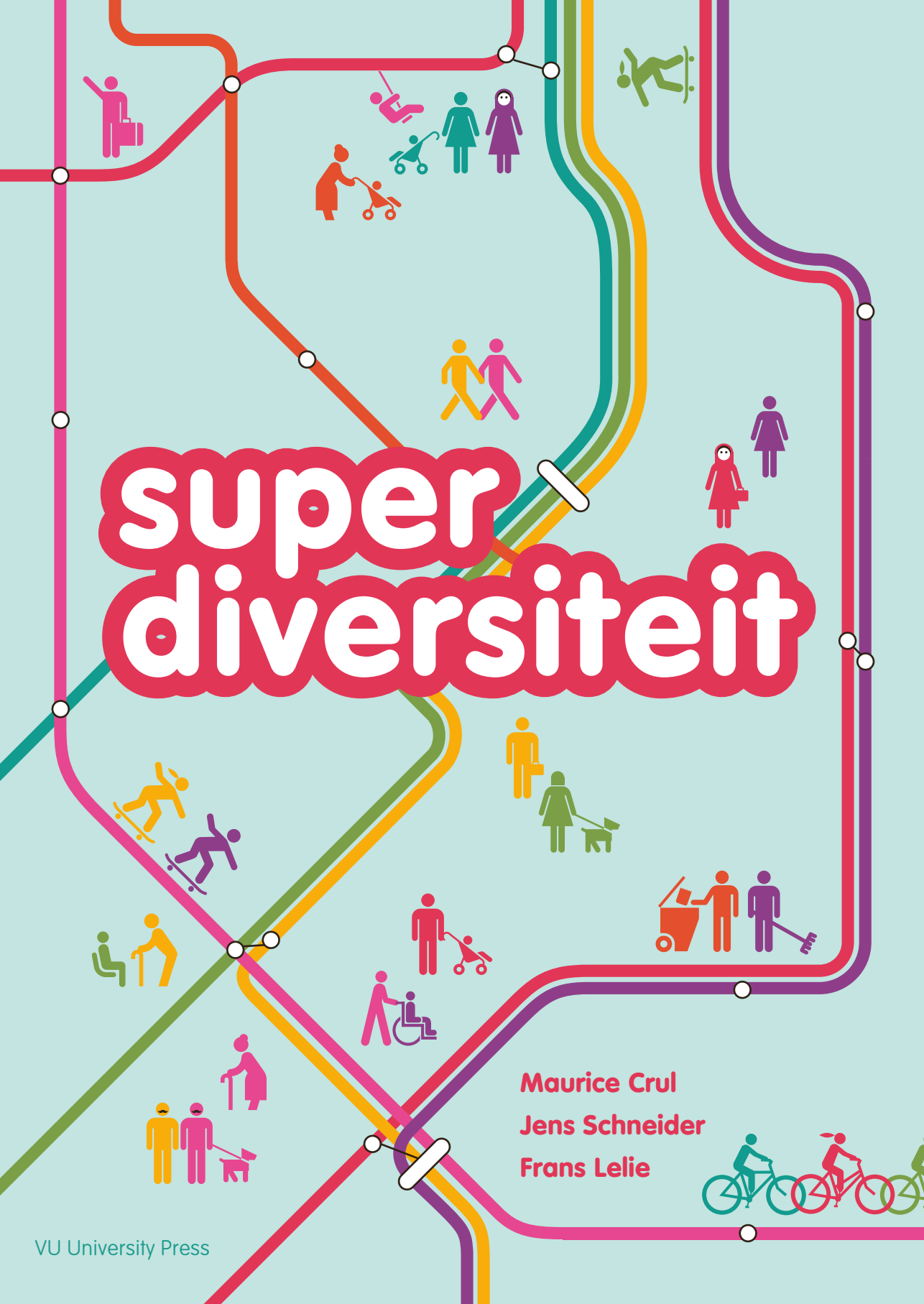

super diversiteit

Maurice Crul
Jens Schneider
Frans Lelie

Superdiversiteit

Een nieuwe visie op integratie

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door bijdragen van
het Oranjefonds, de Koning Boudewijn Stichting, de Volkswagen
Stiftung en ECHO Expertisecentrum Diversiteitsbeleid

VU University Press
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
The Netherlands
info@vuuitgeverij.nl
www.vuuitgeverij.nl

© 2013 bij de auteurs

Boekverzorging: Studio Annelies Vlasblom, Amsterdam
Foto's: Reinier Gerritsen

ISBN 978 90 8659 6331

All rights reserved. No part of this book may be reproduced,
stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by
any means, electronic, mechanical, photocopying, recording,
or otherwise, without the prior written consent of the publisher.

Superdiversiteit

**Een nieuwe visie
op integratie**

Maurice Crul, Jens Schneider en Frans Lelie

**VU University Press
Amsterdam**

Maurice Crul bekleedt de leerstoel Onderwijs en Diversiteit aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en is professor aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Hij is socioloog en bekend van zijn internationaal vergelijkende onderzoeken naar school- en arbeidsmarktloopbanen van kinderen van migranten. Zijn nieuwste internationaal vergelijkende onderzoek, wat hij samen met Jens Schneider coördineert, richt zich op succesvolle tweede generatie jongeren en heet 'Elites: Pathways to Success'.

Jens Schneider is senior onderzoeker aan het Institute for Migration Research and Intercultural Studies van de Universiteit van Osnabrück. Hij is antropoloog en bekend van zijn onderzoek naar de nationale identiteit in Europa en Latijns-Amerika.

Frans Lelie was de projectmanager van het project TIES: The Integration of the European Second Generation en is de projectmanager van het project Elites: Pathways to Success. Ook is zij editor van gerelateerde filmprojecten en publicaties.

"I am worst at what I do best, for this gift I feel blessed"
(Kurt Cobain, Nirvana)

**Dit boek is opgedragen aan mijn moeder Ans Crul-Bos (91 jaar).
Zij heeft mij op haar eigen onnavolgbare wijze geleerd om alle
mensen onbevooroordeeld te benaderen.**

Maurice Crul

Voorwoord

Dit boek is geschreven in de donkere dagen van het kabinet-Rutte-Verhagen-Wilders. De tijd waarin je aan buitenlandse collega's keer op keer moest uitleggen wat er met Nederland was gebeurd. We zijn ondertussen beland in het post-Wilders tijdperk. Niet omdat Nederland is veranderd, maar omdat Wilders politieke zelfmoord heeft gepleegd. Voorlopig zal geen enkele partij zich wagen aan een coalitie met zijn partij. Wilders lijkt zijn greep op het integratiedebat te verliezen. Langzaam worden de scherven opgeruimd van wat hij met zijn populistische retoriek heeft kapotgemaakt in onze samenleving. Een antwoord op zijn visie blijft echter vooralsnog achterwege. De polarisatie die Wilders nastreefde laat ons een raar leeg en misselijk gevoel na. Het is tijd om die leegte te vullen met een nieuwe visie op integratie. De acteur Nasriddin Dchar was een van de eersten die de moed had om publiekelijk te breken met de weg van de uitsluiting bij de uitreiking van zijn prijs voor de film *Rabat*:

'Dit Gouden Kalf staat voor dromen. Dat het belangrijk is om te dromen (...) Dit kalf staat ook voor het overwinnen van angsten, en Nederland heeft die helaas ook. We worden geïnjecteerd met angst. Een paar maanden geleden las ik een artikel waarin Minister Verhagen aangaf dat 'de angst voor buitenlanders' heel begrijpelijk is; nou meneer Verhagen en met u Geert Wilders en al die mensen die achter U staan: Ik ben een Nederlander en ik ben heel trots op mijn Marokkaanse bloed. Ik ben een moslim, en ik sta hier met een fokking Gouden Kalf in mijn hand. Dit kalf staat voor liefde. Liefde en passie. Want zonder liefde en passie was deze film niet gemaakt.'

Ook deze uitgave is met passie gemaakt en zou niet mogelijk zijn geweest zonder de ruimhartige subsidiëring door het Koning Boudewijn Fonds in België, het Oranjerfonds in Nederland en de Volkswagen Stiftung in Duitsland. Onze Duitse vrienden van de VW Stiftung waren eerder ook als een belangrijke financier betrokken bij de ondersteuning van het zogenaamde TIES onderzoek: het internationale onderzoek naar de tweede generatie in Europa dat de empirische kern vormt van dit boek. Het Expertise Centrum Hoger Onderwijs (ECHO) dat tot missie heeft om de instroom en doorstroom van allochtone studenten in het hoger onderwijs te bevorderen is de gastvrouw voor dit boekproject en is als sponsor van de leerstoel onderwijs en diversiteit van de hoofdauteur Maurice Crul ook nauw betrokken bij de

totstandkoming en verspreiding van dit boek. Een groot aantal mensen zijn wij veel dank verontschuldigd voor hun belangeloze medewerking aan dit boek. We willen met name Miriyam Aouragh, Wim Willems, Mary Tupan-Wenno, Marjon Bolwijn en Jan Hoogeveen bedanken voor hun heldere commentaren en suggesties op eerdere versies van dit boek. Door hen komt de boodschap van dit boek veel beter voor het voetlicht, waarvoor onze grote dank. Daarnaast willen wij Semra Çelebi, Serdar Manavoglu en Murat Isik bedanken voor hun mooie persoonlijke bijdragen in de vorm van de essays die zij voor dit boek hebben geschreven. In *Superdiversiteit* staan ook vijf (film-)portretten die gemaakt zijn door Elsbeth Dijkstra en Frans Lelie. We willen Elsbeth bedanken voor de samenwerking bij dit filmavontuur en de hoofdpersonen van de korte filmportretten Youness Bourimech, Bilinc Ercan, Muhammet Yilmaz, Miriyam Aouragh en Halil Karaaslan voor hun enthousiaste medewerking. Verder willen we Annelies Vlasblom bedanken voor de prachtige wijze waarop zij *Superdiversiteit* heeft vormgegeven en Jan Oegema van de VU Uitgeverij voor zijn vertrouwen in deze uitgave.

Inhoud

Hoofdstuk 1 – Een nieuwe visie op integratie	11
Sneltram 51	12
Integratie in een stad van louter minderheden	14
New York: De tweede en derde generatie erft de stad	15
‘Eurabia’	16
De paradox in het integratiedebat	18
Thinking outside the box	19
Toekomstscenario’s voor de grote Europese steden	20
Emancipatie volgt sociale mobiliteit	23
 Hoofdstuk 2 – Emancipatie van de tweede generatie	 27
Hamburg	28
Parijs	30
Rotterdam	32
Amsterdam	34
Brussel	36
 Hoofdstuk 3 – Onderwijs als sleutel tot emancipatie	 38
Het echec van de ‘tijdelijkheidsgedachte’	38
De balans na vijftig jaar arbeidsmigratie	39
Optimisten versus pessimisten	40
Vooruitgang in de tweede generatie is cruciaal	41
Voortijdig schoolverlaten	42
Het kan ook anders!	45
Succesvol tegen alle verwachtingen in	46
Bestraft voor je laag opgeleide ouders	49
Valkuilen en springplanken	52

Hoofdstuk 4 – Succesvol op de arbeidsmarkt	54
Van kassajuffrouw tot filiaalmanager!	54
Verschillen in arbeidsmarktpositie tussen landen	55
Stockholm	58
Amsterdam	58
Berlijn	59
Emancipatie via de arbeidsmarkt	61
Werkende getrouwde vrouwen maken het verschil!	62
Discriminatie op de arbeidsmarkt	64
Oplopende werkloosheid	66
Etnische onderklasse of moderne yuppies	66
Emancipatie van de tweede generatie	67
 Hoofdstuk 5– Generation MiX	 69
Amsterdam	70
Interetnische vriendschappen	73
Het scenario van de hoop	76
De scharniergeneratie	79
Toekomstscenario's voor de steden	82
De meerderheid-minderheden stad als kans	82
 Vier essays– Mijn identiteit	 85
Murat Isik	87
Semra Çelebi	95
Serdar Manavoglu	99
Maurice Crul	105
 Referenties	 109

Hoofdstuk 1

Een nieuwe visie op integratie

Het huidige integratiedebat zit op een dood spoor. Het multiculturalisme heeft als idee afgedaan, terwijl tegelijkertijd de multi-etnische stad overall realiteit is geworden. Het is tijd voor wat de Nederlandse socioloog Justus Uitermark een *post-multicultural strategy* noemt (Nicholls en Uitermark 2013). Een visie die een alternatief biedt voor de weg van uitsluiting van de rechtspopulisten en de sleetse oproep aan migranten en hun kinderen tot aanpassing van de gevestigde partijen. In onze nieuwe visie staat de emancipatie van de tweede generatie (de in Europa geboren kinderen van de eerste generatie migranten) centraal. We zullen aantonen dat maatschappelijk succesvolle tweede generatie jongeren de meest progressieve krachten vertegenwoordigen in hun eigen gemeenschap. Zij zijn het die zelf de thema's oppakken waardoor het multiculturalisme onder vuur ligt: de gelijkheid van mannen en vrouwen en het recht om over je eigen seksualiteit te beslissen. Zij zijn het die het recht van meisjes om door te studeren bevechten en zij maken zelf de weg vrij voor vrouwen om de arbeidsmarkt op te gaan. Zij staan voor de vrijheid om je eigen levenspartner te kiezen en eisen het recht op zelf te beslissen over hun seksualiteit. Cruciaal in ons betoog is dat het omarmen van progressieve waarden tot stand komt via sociaal-economische stijging en niet via de dwang tot aanpassing. De kracht en de energie die zich ontwikkelt in het emancipatieproces binnen de tweede generatie vormt de motor voor wat wij een scenario van empowerment en hoop zullen noemen. We zullen betogen dat in die Europese landen waar de tweede generatie kansen krijgt in het onderwijs en gelijkwaardig wordt behandeld een ontwikkeling op gang komt die tot een sterke en zichtbare emancipatiebeweging onder de tweede generatie zelf leidt.

De belangrijkste vraag is dan ook waar en onder welke voorwaarden de emancipatie van de tweede generatie zich het krachtigst ontwikkelt. Welke context biedt de beste voorwaarden voor die emancipatie? Maar ook: waar ontstaat er door een gebrek aan sociale stijging een tweedeling die een negatief scenario voedt? Een belangrijke conclusie is dat een positieve uitkomst stuurbaar is door de keuzes die gemaakt worden in het beleid op het gebied van onderwijs, arbeidsmarkt en woningbouw.

Sneltram 51

Een rit met sneltram 51 dwars door Amsterdam geeft een mooi zicht op onze nieuwe grootstedelijk samenleving. Als ik wacht bij de halte voor de Vrije Universiteit staat naast mij een studente met een groene hoofddoek met een zwarte jurk over haar spijkerbroek in het Turks te praten in haar *smartphone*. Als ik instap en ga zitten hoor ik achter mij een tweetal kort opgeknippte jongens met elkaar afwisselend in het Marokkaans en het Nederlands praten. Schuin voor mij zit een Afrikaanse vrouw met op haar schoot een beweeglijk jongetje dat zij met moeite op zijn plaats houdt. Als laatste stapt een oudere Chinese vrouw moeizaam in en loopt naar de vrije plaats naast de deur. De reis met de sneltram via Nieuw-West, Oud-Zuid en de Nieuwmarkt maakt de stedelijke diversiteit bij elke halte op een andere manier zichtbaar. Bij station Amstel stappen de twee jongens uit, ze praten over hun college bedrijfseconomie waarheen ze onderweg zijn op de naast het Amstelstation gelegen Hogeschool van Amsterdam. De oudere Chinese vrouw stapt uit bij station Nieuwmarkt waar zij op het perron wordt opgewacht door haar kleinzoon. Bij het eindstation aangekomen trekt het energieke jongetje zijn Afrikaanse moeder ongeduldig uit de tram richting Centraal Station.

Volgens de gegevens van de gemeente Amsterdam van 1 januari 2011, is Amsterdam één van de Europese steden die officieel een zogenaamde *majority-minority city* is geworden, net zoals wereldsteden als New York, Sao Paolo, Toronto en Sydney. Nog slechts 49,7% van de bevolking is van Nederlandse afkomst. De andere helft is afkomstig uit maar liefst 176 landen. We hebben van New York, mede door de vele films en tv-series, een levendig beeld van de stad als *melting pot*. Iedereen die de stad ook zelf heeft bezocht raakt gefascineerd door de verschillende sferen in de buurten die samen het kosmopolitische karakter van de stad bepalen. De Europese steden benaderen langzaam diezelfde mate aan verscheidenheid. Het grote verschil met New York is echter dat er in Europa een duidelijke etnisch gedefinieerde meerderheidsgroep is in de grote steden. Zij hebben echter die numerieke meerderheidspositie al verloren of gaan die binnenkort verliezen.

Iedereen in de grote Europese steden behoort straks, net zoals in New York, tot een etnische minderheid. De snelheid waarmee de Europese steden veranderen en de enorme verscheidenheid aan nationaliteiten die de stad bevolken zijn uniek in onze geschiedenis. Historici herinneren ons er graag aan dat Europese steden en streken in het verleden ook zeer heterogeen waren. Zoals steden in het Ruhrgebied waar in de Eerste Wereldoorlog Poolse migranten naartoe kwamen of, verder terug in de tijd, Amsterdam door de komst van Hugenoten uit Frankrijk en Sefardische Joden uit Spanje (Lucassen 2005). Maar nooit eerder kwamen zoveel mensen in zo korte tijd uit zoveel verschillende werelddelen naar West-Europese steden. En dat in

aantallen die de oude meerderheidsgroep, zoals het geval is in Amsterdam, in twee generaties tot een minderheid maken.

Terugkerend naar het beeld van het veelkleurige reizigerspubliek in de sneltram is ook duidelijk dat er voor de oude meerderheidsgroep niet één nieuwe meerderheidsgroep in de plaats komt. Degenen die in het ene land ‘allochtonen’ worden genoemd en het andere land ‘migranten’ vormen samen een zeer heterogene groep. Hun onderlinge culturele en sociale afstand is vaak groter dan die ten opzichte van de oude meerderheidsgroep. Het verschil in culturele en religieuze achtergrond tussen Ghanese Amsterdammers en Turkse Amsterdammers is bijvoorbeeld gigantisch. Je hoeft maar bij ieder van de twee een religieuze bijeenkomst te bezoeken en je weet dat zij onmogelijk als een homogene groep gezien kunnen worden.

Onze stedelijke bevolking is nooit eerder in culturele, etnische en religieuze zin zo divers geweest. Voeg aan die verscheidenheid nog het oudere onderscheid van arm en rijk of jong en oud toe en je komt tot de geschetste diversiteit die zichtbaar wordt in sneltram 51. Het resultaat van die sterk toegenomen diversificatie is door de Amerikaanse antropoloog Steven Vertovec (Vertovec 2007) aangeduid met de sprekende term *superdiversiteit* (‘super-diversity’).

Integratie in een stad van louter minderheden

Ons denken over wie geïntegreerd is en wie niet zal in het licht van de nieuwe meerderheids minderheden stad ingrijpend moeten worden bijgesteld. In een samenleving waar één groep een duidelijke meerderheid vormt, wordt van minderheden verwacht dat zij zich aanpassen aan heersende opvattingen en gebruiken. Als er geen etnische meerderheidsgroep meer is, zal iedereen zich aan iedereen moeten aanpassen. Diversiteit wordt de nieuwe norm. Dat vergt wellicht één van de grootste psychologische omschakelingen van onze tijd. Sommigen uit de oude meerderheidsgroep zullen zich heftig verzetten tegen het verlies van hun dominante positie. Voor anderen vormt de diversiteit van de stad juist een positieve aantrekkingskracht.

Hoe moet men zich het idee dat ‘iedereen zich aan iedereen moet aanpassen’ nu concreet voorstellen? De basisschool bijvoorbeeld is een omgeving waar de nieuwe grootstedelijke realiteit al duidelijk zichtbaar is. De huidige basisschoolpopulatie in willekeurig welke grote West-Europese stad is onvergelijkbaar met een lagere schoolklas van dertig of veertig jaar geleden. Kinderen uit de oude meerderheidsgroep zijn op veel basisscholen al ruim in de minderheid. Kinderen van *alle* etnische groepen die voor het eerst naar zo’n school gaan moeten integreren in die nieuwe diverse etnische realiteit. De uitdaging om zich thuis te voelen in een dergelijke superdiverse schoolklas zal voor alle kinderen, ongeacht hun etnische herkomst, gelijk zijn.

Een ander voorbeeld uit het onderwijs kan het idee van ‘integratie voor iedereen’ nog verder illustreren. Veel autochtone studenten in het hoger onderwijs komen uit kleinere plaatsen naar de grote steden om te studeren. Zij gaan wonen in betaalbare buurten waar vaak veel migranten en hun kinderen wonen. Deze autochtone studenten zullen, komend uit de meer homogene kleine dorpen en steden, meer integratieproblemen ondervinden en zich minder vanzelfsprekend thuis voelen in hun nieuwe buurt dan de ‘migranten’ jongeren die daar al hun hele leven wonen. Veel autochtone studenten wonen bovendien ver weg van hun vertrouwde netwerk, terwijl tweede generatie jongeren vaak in de wijk en de stad waar zij wonen een hecht en uitgebreid netwerk hebben van familie en vrienden.

Het idee van de ‘gevestigde autochtonen’ en daarnaast ‘de allochtone nieuwkomers’ werkt in de grote steden niet meer. Tweede generatie jongeren zijn in veel buurten vaker de ‘geboren en getogen’ groep dan hun jonge stadsgenoten uit de oude meerderheidsgroep (Crul e.a. 2012). De tweede generatie is steeds vaker de meest geïntegreerde groep in de stad. Zij zijn van jongs af aan te vinden op straat en maken zich de buurt en de stad gaandeweg eigen. De jongens voetballen op de pleintjes en de meisjes zijn in de buurtbibliotheek naast de senioren de trouwste klanten. Ze verruimen in de middelbare-schooltijd hun horizon door een baantje te zoeken bij de supermarkt of door op hun scooter de krant of pizza te bezorgen. Als studenten ontdekken zij vervolgens het uitgaansleven en de winkels in de binnenstad. In Amsterdam wordt de groep met de langste woongeschiedenis in de stad nu al gevormd door vrouwen van Marokkaanse afkomst. Dit is een belangrijk uitgangspunt voor een nieuwe visie op integratie.

New York: De tweede en derde generatie erft de stad

De Amerikaanse onderzoekers Phil Kasinitz, John Mollenkopf, Mary Waters en Jennifer Holdaway gaven hun boek over de kinderen van migranten (de tweede en derde generatie) in New York een heldere titel: ‘Inheriting the City’ (Kasinitz e.a. 2008). De tweede generatie en hun kinderen zullen in de stad New York de nieuwe meerderheid vormen en de stad ‘erven’ van de bewoners die er eerder vorm aan gaven. De New Yorker is gewend aan het in het hoog tempo wisselen van bevolkingsgroepen in woonwijken, in de metro op weg naar zijn werk en op de werkvloer. Dit kenmerkt het dynamische karakter van de stad. Voor New Yorkers is het een gegeven. Elke migrantengroep heeft de stad een nieuwe etensgeur, een nieuwe huidskleur en identiteit nagelaten. De migratiegeschiedenis van de eigen familie is onderdeel van het zelfbewustzijn van elke New Yorker.

Dit betekent niet dat in de geschiedenis van de Amerikaanse steden de oude meerderheidsgroep (de protestantse Engelsen) zijn dominante positie zonder meer opgaf bij de komst van nieuwe migranten. De Duitsers in Philadelphia en de katholieke Ieren in Boston bijvoorbeeld werden aan het begin van de vorige eeuw ook op allerlei manieren afgeschilderd als bedreiging voor de protestantse Engelse levenswijze. Oost-Europese joden werden lang geweerd uit publieke functies en niet toegelaten tot elite-universiteiten als Harvard of Princeton. Veranderingen vonden slechts langzaam plaats. De zogenaamde *WASP*, de White Anglo-Saxon Protestant, stond lange tijd voor 'de enige echte Amerikaan'. Het jodendom en het katholicisme zijn pas na een lange strijd deel geworden van de *American Mainstream* (Alba e.a. 2012).

De diversiteit in een stad als New York vormt voor ons Europeanen een interessante blik in de toekomst. Steden als Parijs, Berlijn, Brussel en Amsterdam ontwikkelen zich in snel tempo in dezelfde richting. Maar met hun veel sterker ontwikkelde welvaartsstaat zullen de Europese steden een eigen variant op New York worden. Tegelijkertijd bieden de Europese steden niet de open houding ten opzichte van migranten zoals Amerikaanse steden die kennen. Dat biedt de tweede generatie in Europese steden sociaal-economisch dan wel meer kansen, maar sociaal-cultureel ook bijzondere uitdagingen. De tweede en zelfs de derde generatie wordt in veel Europese steden nog steeds als 'migrant' bestempeld. Het is voor de tweede generatie in Nederland veel moeilijker om de Nederlandse identiteit te claimen dan voor kinderen van migranten aan de andere kant van de Atlantische Oceaan om zich Amerikaan te voelen.

'Eurabia'

De parallel met de geschiedenis van Amerikaanse steden roept de vraag op wie het zijn die in Europa de erfgenamen zijn van de grote steden. Rechtspopulistische politici in Europa roepen steeds luider dat 'de moslims' de Europese steden zullen overnemen en islamiseren. Auteurs uit die hoek vatten met de term 'Eurabia' hun schrikbeeld samen. Moslims zien zij als een bedreiging voor de 'joods-christelijke' traditie. De migranten en hun kinderen worden gezien als de voorhoede van een groeiende etnische sociaal-economische onderklasse. Vooral de cocktail van islam en onderklasse-vorming is volgens deze moderne onheilsprofeten een potentiële tijdbom. Het beeld van werkloze jongeren die vervallen tot criminaliteit en de steden in chaos zullen storten wordt door hen afgewisseld met het beeld van in djellaba's gehulde jongeren die met de Koran in de hand haat prediken tegen de westerse samenleving.

Voor sociaal-democratisch en socialistisch links waren de arbeidsmigrantten in de jaren tachtig van de vorige eeuw vanzelfsprekende bondgenoten van de arbeiders-

klasse. Zij vormden de moderne verbeelding van uitbuiting en onderdrukking. Die romantisering heeft 'links', zo zou je kunnen zeggen, verblind voor wie de migranten óók waren. In zekere zin geldt hier de beroemde zin van Max Frisch: 'We vroegen om handen om het werk te doen, maar er kwamen mensen.' De nieuwe arbeiders kwamen van het platteland, zij waren religieus, doorgaans traditioneel in hun opvattingen over mannen en vrouwen en veelal trots op hun afkomst. Allemaal waarden waarvan sociaal-democratisch en socialistisch links in dezelfde periode juist in toenemende mate afscheid nam.

De naoorlogse links-intellectuele generatie schrijvers, wetenschappers en kunstenaars benadrukte tegelijkertijd, in het verlengde van de opdracht om fascisme nooit meer een kans te geven, het gevaar van het geloof in de suprematie van de westerse beschaving. Het idee van gelijkwaardigheid van culturen en religies, het cultuurrelativisme, werd het hart van het multiculturalisme. Begrip kweken voor – of tenminste een zekere tolerantie vragen ten aanzien van – 'niet-westerse' culturele en religieuze gewoontes was de regel. Dit gedachtegoed werd in toenemende mate op de proef gesteld op het moment dat sommigen uit naam van diezelfde religieuze of culturele gewoontes de rechten van andere minderheden (Koerden, christen-Turken of Alevieten) of vrouwen of homoseksuelen bedreigden. In feite werd in naam van het multiculturalisme om tolerantie gevraagd ten aanzien van intolerantie. Het draagvlak voor het multiculturalisme werd daarmee ernstig ondergraven. Schrijvers, politici en academici (bijvoorbeeld Oriana Fallaci in Italië, Alain Finkielkraut in Frankrijk, Pim Fortuyn in Nederland en Thelo Sarazin in Duitsland) uit de naoorlogse linkse intellectuele generatie begonnen hun onbehagen over het cultuurrelativisme in opiniestukken en boeken te uiten. Een aantal van hen ging een stap verder door zich ook politiek op rechts te engageren met hun pleidooi voor de verdediging van 'westerse' waarden als antwoord op conservatief religieuze islamisten.

Populistisch rechts heeft ondertussen door de crisis waarin het multiculturalisme verkeert een aantal van de traditionele progressieve emancipatiethema's moeiteloos overgenomen. De rechten van vrouwen en homoseksuelen worden door hen omarmd alsof zij nooit een conservatief programma op die punten hebben gehad. Het ontlokte een cynische commentator in Oostenrijk de opmerking dat 'mit dem Islam wir jetzt alle Feministen geworden sind!'. De Nederlandse sociologe Halleh Ghorashi noemt het de culturalisering van de emancipatie van migrantenvrouwen (Ghorashi 2006).

De paradox in het integratiedebat

In de grote Europese steden komen de bovenstaande twee paradoxale ontwikkelingen samen. Het multiculturalisme als idee staat bij zowel rechts als links onder grote druk, terwijl ondertussen de stad van louter minderheden zich als realiteit manifesteert. In sommige steden is het demografische omslagpunt al bereikt, in andere steden zal dit in de komende vijf tot tien jaar gebeuren.

Wat is het politieke antwoord op deze ontwikkeling? Het antwoord van rechtspopulisten is simpel: het mag nooit zo ver komen, de migratiestroom moet worden gestopt. De stemmenwinst van rechtspopulistische partijen in veel Europese landen is een uiting van steun voor die stellingname. Het antwoord van rechtspopulisten biedt hun aanhangers echter een schijnoplossing: al zou immigratie vanaf vandaag stoppen, de demografische opbouw van de grote steden leidt onvermijdelijk naar een meerderheid van minderheden. Die realiteit ontkennen rechtspopulisten. De vraag hoe in deze nieuwe realiteit mensen van verschillende achtergrond moeten samenleven beantwoorden zij niet.

Mainstream politici pleiten ondertussen ook steeds hartstochtelijker voor het centraal stellen van ‘nationale normen en waarden’, waaraan ‘nieuwkomers’ zich moeten aanpassen. Deze roep tot aanpassing komt niet alleen van conservatieve, maar ook steeds vaker van progressieve politici. Zij eisen aanpassing aan progressieve waarden zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen en de scheiding van kerk en staat. Hoe moet de oude meerderheidsgroep, als zij haar meerderheidspositie verliest, die aanpassing in dagelijkse situaties afdwingen? Tweederde van de jongeren in de grote steden heeft nu reeds een migratie-achtergrond. De steeds luidere roep van de *mainstream* politici om aanpassing klinkt alleen daarom al even hol en populistisch. Zij vertegenwoordigt geen visie op integratie in een steeds diverser wordende samenleving, maar lijkt eerder een wanhopige poging om de politieke retoriek van rechtspopulisten te pareren. De belangrijkste feitelijke ‘opbrengst’ van de roep tot aanpassing is dat steeds meer burgers met een migratie-achtergrond zich buitengesloten en ongewenst voelen. De eisen worden steeds verder opgeschroefd. Het lijkt er op dat de tweede en derde generatie tegenwoordig alleen als echt aangepast worden beschouwd als zij hun afkomst verloochenen en de islam afzweren. Dit wekt bij hen terecht veel woede en verzet.

Thinking outside the box

Politieke leiders, beleidsmakers en onderzoekers in de afzonderlijke Europese landen formuleren in het algemeen hun visie op integratie binnen hun eigen nationale denkraam. Wat er een paar kilometer over de grens gebeurt op het gebied van integratie blijft veelal buiten hun blikveld. Dit beperkt in hoge mate het denken over succesvolle integratie. Wel over de grens kijken biedt een opvallend helder zicht. De Turkse tweede generatie leent zich het beste om succesvolle integratiepraktijken te identificeren. Met meer dan vier miljoen personen vormen Turken de grootste groep met een migratieachtergrond in West Europa. Zij zijn een ideale vergelijkingsgroep omdat zij zich in bijna alle West-Europese landen hebben gevestigd. De Turkse arbeidsmigranten zijn uitgewaaid van Zweden en Noorwegen in Noord-Europa tot in Frankrijk in Zuid-Europa en in Zwitserland en Oostenrijk in Centraal-Europa.

Afkomstig uit dorpjes in Centraal-Anatolië, de Zwarte Zee en de Egeïsche kust werden zij via rekruteringsbureaus uitgezonden naar de Volvo-fabrieken in Stockholm, de mijnen in Frankrijk en België, de scheepswerven in Rotterdam en Hamburg en de machine- en autofabrieken in Berlijn en Amsterdam. De in Europa geboren kinderen van de Turkse arbeidsmigranten begonnen aan hun leven vanuit zeer vergelijkbare startposities. De manier waarop de verschillende landen vorm gaven aan hun integratie verschilt echter aanzienlijk. Door jongeren met ouders met vergelijkbare culturele en geografische achtergronden (migranten uit Turkije), met dezelfde startpositie (allemaal geboren in Europa als kinderen van gemiddeld zeer laag geschoolde ouders) te vergelijken krijgen we zicht op zowel mislukte als geslaagde integratiepraktijken.

De verschillen in integratie-uitkomsten tussen de landen zijn opmerkelijk. In Zweden stromen bijvoorbeeld zes keer zoveel Turkse tweede generatie jongeren door naar het hoger onderwijs dan in Duitsland. In beide gevallen gaat het om kinderen van gastarbeiders. In sommige gevallen komen ze zelfs uit hetzelfde dorp. Maar in het ene land studeren zij om ingenieur of accountant te worden, terwijl in het andere land hun kansen tot het volgen van hoger onderwijs bijna nihil zijn. Wat doen deze twee landen anders? We zullen in het volgende hoofdstuk laten zien dat hoe het onderwijs is ingericht het verschil maakt. De Europese landen hebben een heel verschillende aanpak die in de praktijk tot zeer uiteenlopende uitkomsten leidt. Het op het eigen land gerichte denken van politici, beleidsmakers en onderzoekers ontnemt ons het zicht op belangrijke succesverhalen buiten ons eigen land. Een internationale vergelijking kan die succesvolle praktijken zichtbaar te maken. Een dergelijke blik over de grens biedt ons praktische aangrijpingspunten voor het ontwikkelen van een nieuwe visie op integratie.

Toekomstscenario's voor de grote Europese steden

De Franse politicoloog Dominique Moïsi (2009) schetst in zijn 'geopolitiek van emoties' een aantal mogelijke scenario's voor de toekomst, waarvan er, in een iets andere vorm, twee zich goed lenen voor het beschrijven van de situaties in verschillende Europese steden. We zetten hier het scenario van 'empowerment en hoop' naast het scenario van 'angst en vernedering'. In een toekomstscenario van 'angst en vernedering' trekken groepen in een stad zich terug op zichzelf en raakt de samenleving steeds verder gepolariseerd langs etnische scheidslijnen. Leden van de oude meerderheidsgroep voelen zich bedreigd, wat zich uit in angst en massale steun voor rechtspopulistische partijen. Tegelijkertijd voelt de allochtone groep zich uitgesloten en vernederd als tweederangs burgers. Daartegenover staat het scenario van empowerment en hoop waarin verschillende etnische groepen in staat zijn scheidslijnen te slechten en waar gelijkwaardigheid en emancipatie de belangrijkste uitkomsten zijn.

Welke factoren leiden tot een scenario van empowerment en hoop en welke tot een scenario van angst en vernedering? Cruciaal is de mate waarin de tweede generatie sociaal-economisch en sociaal-cultureel emancipeert. We zullen laten zien dat het scenario van empowerment en hoop waarschijnlijk is daar waar meer gelijke kansen voor migranten en hun kinderen bestaan. De combinatie van ambitie en motivatie onder kinderen van migranten en de geboden kansen laten vaak spectaculaire vormen van intergenerationele mobiliteit zien in de tweede generatie. Meisjes waarvan de moeder analfabeet is weten zich op te werken tot advocaat of dokter. De sterkste vorm van sociale mobiliteit vindt plaats van moeder op dochter. Het effect van die vorm van mobiliteit is, zo zullen we laten zien, ook het grootst. Daartegenover staat dat in landen waar nauwelijks kansen worden geboden een groot deel van de tweede generatie een marginale positie inneemt en een gevoel van miskennen en vernedering heerst.

De mate van openheid van de samenleving speelt voor de uitkomst van het scenario ook een belangrijke rol. Als het de sociaal gestegen tweede generatie moeilijk gemaakt wordt zich met de samenleving te identificeren, dan dreigt een minder positief scenario. Het vernederen van juist het meest succesvolle deel van de tweede generatie kan zeer negatieve gevolgen hebben. Elke keer als zij bij solliciteren voor een baan door werkgevers worden gediscrimineerd of als zij in het uitgaanscircuit door portiers worden geweigerd neemt het verzet tegen en de afkeer van een samenleving die hen uitsluit toe.

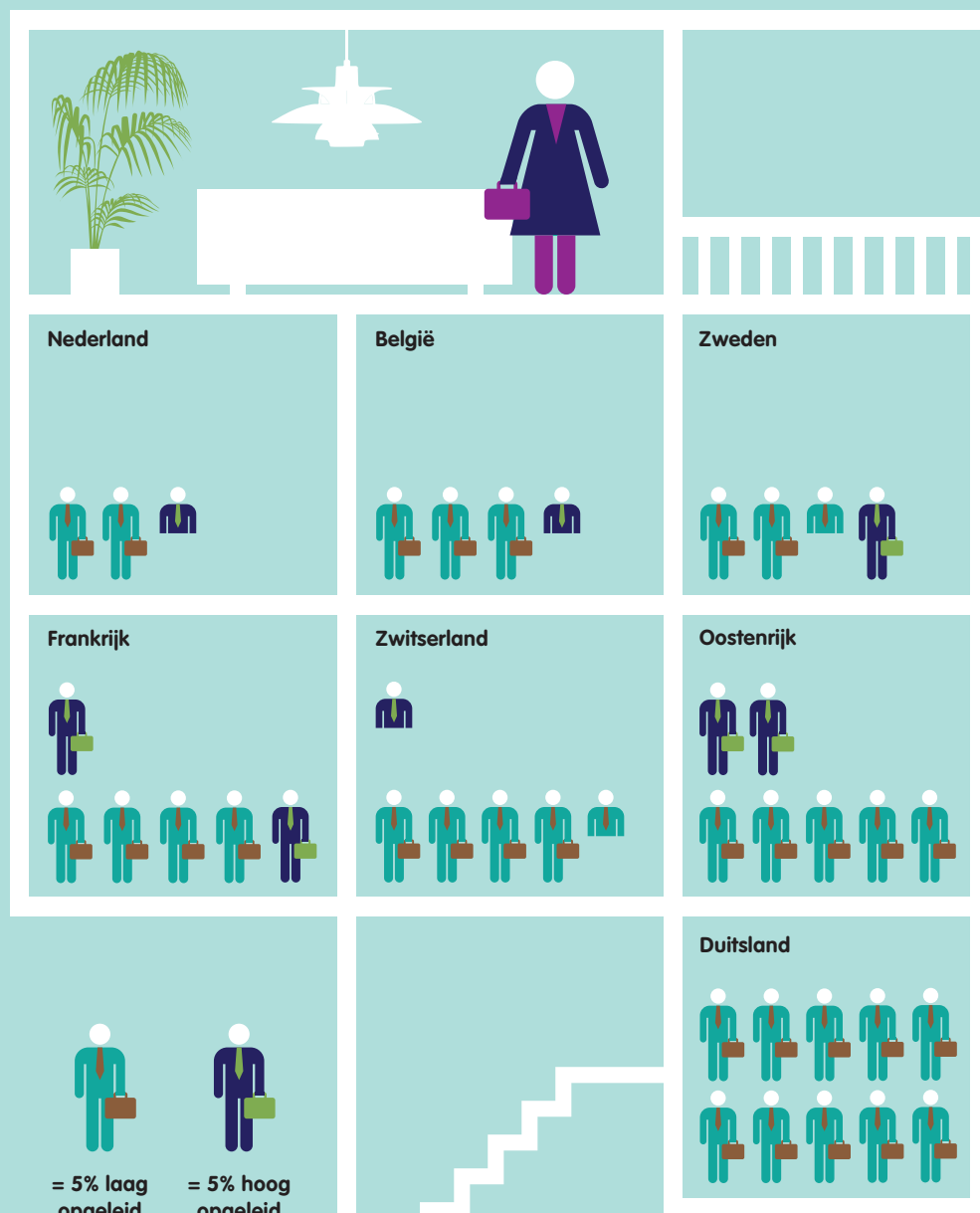
Een belangrijke aanwijzing in welke richting een stad zich ontwikkelt is terug te vinden in hoe de verschillende etnische groepen met elkaar omgaan en welke ruimte ze elkaar geven. Er zijn in ons onderzoek twee groepen in de stad zichtbaar die

Tabel 1

Turkse tweede generatie met laag opgeleide ouders:

Stelling: Het is onnatuurlijk als vrouwen leidinggeven over mannen

Percentage dat antwoordt: Mee eens of zeer mee eens

Tabel 2

Turkse tweede generatie met laag opgeleide ouders:

Stelling: Vrouwen met kleine kinderen zouden niet mogen werken

Percentage dat antwoordt: Niet mee eens of zeer niet mee eens

laag opgeleid
hoog opgeleid

In Nederland zijn de hoog opgeleide Turkse tweede generatie vrouwen met laag opgeleide ouders het even vaak (zeer) oneens met deze stelling als de autochtone hoog opgeleide vrouwen met laag opgeleide ouders.

een sterke uitdrukking vormen van het scenario van de angst en vernedering. De ene groep bestaat uit zeer conservatief-religieuze tweede generatie jongeren die zich afkeren van de samenleving en de andere groep is in vele opzichten haar evenknie, de groep rechtspopulistische jongeren die zich niet thuis voelt in de multi-etnische grootstedelijke realiteit. De twee groepen blijken opvallend genoeg bijzonder veel kenmerken te delen. Zij vinden hun eigen cultuur of religie superieur boven die van de ander en verkeren het liefst in hun eigen groep. De omvang van de twee groepen verschilt van stad tot stad en vormt een belangrijke barometer voor het toekomst-scenario van de angst en de vernedering.

Hiertegenover staan groepen die juist het scenario van empowerment en hoop representeren. De belangrijkste groep wordt gevormd door de jongeren die zich sterk identificeren met de samenleving als geheel en ook vriendschappen onderhouden buiten de eigen etnische groep. De tweede generatie neemt hierbij het voortouw. De Turkse tweede generatie heeft aanzienlijk meer vriendschappen buiten de eigen etnische groep dan de jongeren uit de oude meerderheidsgroep. Eén van onze respondenten noemt deze tweede generatie jongeren treffend de 'scharniergeneratie'. Daarnaast is er de kleinere groep van autochtone jongvolwassenen met etnisch gemengde vriendengroepen. Leeftijdgenoten die zij vaak kennen via school of werk.

De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum (2012) stelt dat interetnische vriendschappen cruciaal zijn om interetnische conflicten en discriminatie in een samenleving te voorkomen. Het fijne weefwerk van contacten buiten de eigen groep dat door interetnische vriendschappen wordt aangelegd in de dagelijkse praktijk op school, op hun werk en in de vrijetijdsbesteding is essentieel voor de sociale cohesie in een stad. Via dit netwerk worden ideeën en meningen tussen groepen uitgewisseld en worden oppervlakkige beelden die groepen van elkaar hebben met een breder palet ingekleurd. Het is in de uitwisseling tussen deze groepen waardoor een nieuwe hybride grootstedelijke cultuur tot stand komt.

Emancipatie volgt sociale mobiliteit

Centraal in ons betoog staan hoog opgeleide tweede generatie jongeren. In Europa studeert één op de vijf tweede generatie jongeren in het hoger onderwijs. Politici en beleidsmakers hebben hun blik echter vooral gericht op probleemjongeren, terwijl nu juist de succesvolle jongeren de sleutel tot een scenario van empowerment en hoop in handen hebben. Hoog opgeleide tweede generatie jongeren staan aan de basis van zowel de sociaal-economische als de sociaal-culturele emancipatie van de tweede generatie. De sociaal-culturele emancipatie volgt op de sociaal-economische sprong vooruit.

Waar zij ook in Europa zijn opgegroeid, overal leiden hoog opgeleide tweede generatie jongeren de emancipatie van de tweede generatie. Zij gaan bijvoorbeeld massaal in tegen de stelling dat vrouwen niet zouden moeten werken als er kleine kinderen zijn. Ze doen dat twee keer zo vaak als de laag opgeleide tweede generatie. Niet geheel verrassend zijn de hoog opgeleide vrouwen de grootste voorvechters van het idee dat moeders moeten kunnen werken. De Turkse (69%) en Marokkaanse (71%) hoog opgeleide tweede generatie vrouwen uit laag opgeleide gezinnen in Nederland eisen het recht op werk even sterk op als hoog opgeleide vrouwen van Nederlandse afkomst uit laag opgeleide gezinnen (70%). Van de hoog opgeleide tweede generatie vrouwen met een partner kiest in Nederland slechts 9% er voor om niet te werken. Het feit dat sommige van hun - vaak wat conservatievere - echtgenoten liever zouden zien dat zij niet werken maar dat zij thuis voor de kinderen zorgen, wordt slechts door zeer weinigen van hen gehonoreerd. Het meest gebruikelijke Hollandse polder compromis in tweede generatie gezinnen met kleine kinderen is dat de vrouwen drie of vier dagen gaan werken en opmerkelijk is dat sommige mannen juist méér gaan werken als ze kinderen krijgen.

De kracht en de energie die zich ontwikkelt in het emancipatieproces binnen de tweede generatie vormt de motor voor een scenario van empowerment en hoop. We zullen betogen dat in die Europese landen waar de tweede generatie kansen krijgt in het onderwijs en gelijkwaardig wordt behandeld een ontwikkeling op gang komt die tot een sterke en zichtbare emancipatiebeweging onder de tweede generatie zelf leidt. Onze centrale stelling is dat emancipatie niet het gevolg is van de dwang tot aanpassing vanuit de meerderheidsgroep, maar het gevolg is van de sociale mobiliteit binnen de eigen groep. In alle landen zijn het de hoog opgeleide tweede generatie jongvolwassenen die binnen hun eigen gemeenschappen de meest progressieve opvattingen propageren. Dit geldt zeker voor de hoog opgeleide vrouwen, maar ook voor de hoog opgeleide mannen. Zo steunen zij unaniem de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt. Daar waar laag opgeleide tweede generatie jongeren (en dan met name de mannen) nog vaak moeite hebben met een leidinggevende vrouw komt dat onder hoog opgeleide tweede generatie jongeren nauwelijks voor. In de steden waar emancipatie tot stand komt is een groeiende groep intolerant ten aanzien van intolerantie. Emancipatie is het antwoord op de problematische kant van het multiculturalisme dat tolerantie vroeg ten aanzien van alle culturele gewoontes, dus ook die intolerant zijn ten aanzien van anderen.

De grootste breuk die hoog opgeleide tweede generatie jongeren maken met de tradities in de eigen gemeenschap is op het thema van familie-eer en maagdelijkheid. Voor de meerderheid van de laag opgeleide Turkse tweede generatie is maagdelijkheid nog steeds de norm, hoog opgeleide jongeren eisen echter steeds openlijker het recht op om over de eigen seksualiteit te beschikken. Een ruime meerderheid van

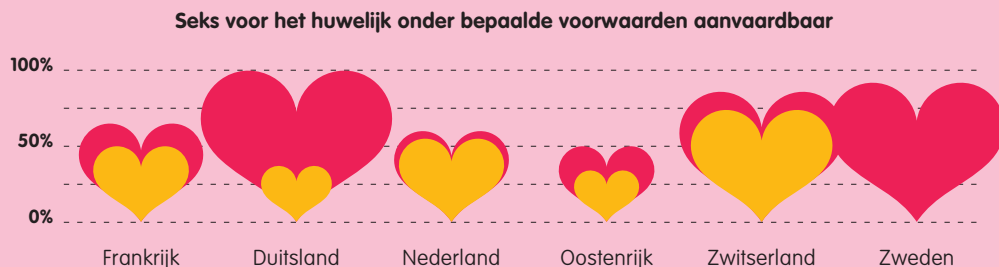
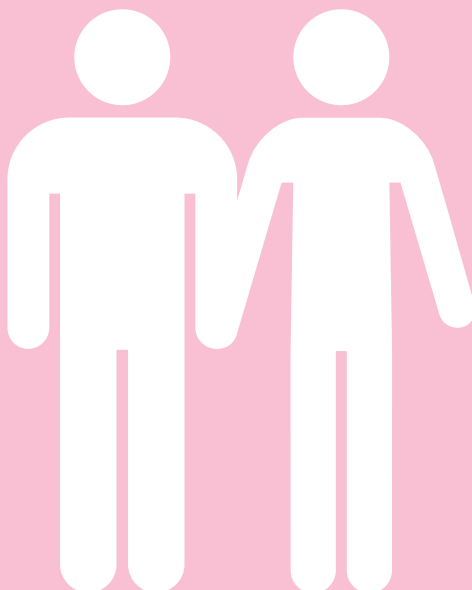
Tabel 3

**Turkse tweede generatie met laag opgeleide ouders:
Seks voor het huwelijk is aanvaardbaar**

laag
opgeleid

hoog
opgeleid

In Zweden hebben we te maken met kleine aantallen laag opgeleiden.
Een aantal daarvan heeft de vraag niet beantwoord, waardoor het aantal te laag is voor analyse.

hen zegt bijvoorbeeld in alle landen dat seks voor het huwelijk altijd of onder bepaalde omstandigheden is toegestaan. In Duitsland, Zweden en Zwitserland zegt ongeveer de helft dat het zelfs in alle omstandigheden aanvaardbaar is. Dit zijn allemaal jongeren die opgegroeid zijn in laag opgeleide gastarbeidersgezinnen. Zij nemen met dit statement sterk afstand van de veelal traditionele opvattingen over seksualiteit in hun gemeenschap.

In de landen waar de tweede generatie laag opgeleid is werkt vaak alleen de man in het gezin. Gezinnen die slechts van één enkel inkomen moeten leven hebben grote moeite om rond te komen. Hoog opgeleide vrouwen betreden wél in groten getale de arbeidsmarkt en maken daarmee de toegang voor hun gezin tot de middenklasse mogelijk. De sociaal-economische emancipatie van de vrouw is cruciaal voor een scenario van empowerment en hoop.

Hoofdstuk 2

Emancipatie van de tweede generatie

Een scenario van hoop en empowerment voor de grote steden wordt werkelijkheid via de emancipatie van de tweede generatie. Dat is de kernboodschap van ons verhaal. We maakten in het kader van dit boek vijf korte filmportretten die we “Pathways 2 Success” noemden.

De oorspronkelijke doelgroep van de filmpjes waren aankomende studenten. Toen we de films af hadden bleken ze ook een bron van inspiratie, herkenning en ontroering voor veel volwassenen.

Er komen vijf mensen aan het woord die de energie vertegenwoordigen die deze generatie kinderen van migranten genereert. Zij zijn aanjagers van veranderingsprocessen. Het zijn stuk voor stuk inspirerende mensen. Pioniers van nu, die tegen de stroom in hun eigen leven hebben vormgegeven. Misschien juist daardoor wijken zij af van hun leeftijdgenoten uit de individualistische generatie van de jaren negentig. Zij leven niet alleen voor zichzelf, maar hebben ook allemaal een motto wat zij willen doorgeven aan de volgende generatie. Dat is in de praktijk hoe emancipatie werkt. Het zijn deze jongvolwassenen die de veranderingen in hun gemeenschap vormgeven.

Op de volgende pagina's lees je een beknopte versie van de filmportretten, maar je kunt ook meteen de filmpjes zelf bekijken via de url of door de QR-code te scannen met je smartphone.

Hamburg

Bilinc Ercan

31 jaar oud, is de dag voor het interview in haar geboortestad Hamburg gepromoveerd als juriste.

Mijn moeder heeft mij laten zien dat je als vrouw alles kan bereiken. Zij is in een dorpje in Anatolië in Turkije opgegroeid, zonder moeder. Haar broers waren allebei leraar in het dorp. Mijn moeder was het eerste meisje in het hele dorp dat naar school ging. Het was een school met 300 tot 400 jongens, en zij was het eerste meisje! Omdat zij gezegd had: 'Ik wil naar school!'. Toen zei haar broer: 'Ok, als je dat zo graag wilt, dan neem ik je mee.'

Dat is belangrijk! Dat er dan iemand is die jou ondersteunt! Na haar zijn er steeds meer meisjes naar school gegaan. Die zagen: 'Ok, een meisje kan dat ook.' Mijn moeder was het voorbeeld, zodat studeren voor mij vanzelfsprekend was. Ik ging naar het gymnasium in Altona, in 1999 heb ik daar eindexamen gedaan.

Het valt mij op dat ik in de Duitse maatschappij, met mijn Turkse afkomst, ermee geconfronteerd werd dat ik anders ben. Dan zat ik in de bus en reed

naar school en dacht: 'Kijkt hij mij nou aan omdat ik er anders uitzie?' Het zat ook in mijn eigen hoofd hoor, moet ik zeggen. Maar het werd zeker ook

'Mijn moeder heeft mij laten zien dat je als vrouw alles kan bereiken'

versterkt door een paar voorvallen: de politie hield ons bijvoorbeeld aan. Ze stonden plotseling voor ons en zeiden: 'Kunnen jullie je identificeren? Je ziet er niet uit alsof je hier woont.' Ik voelde me toen echt niet goed, ik voelde mij gediscrimineerd.

Wij zijn van Turkse afkomst, wij zijn de derde generatie. Wij zijn in dit land opgegroeid, dit land behoort aan ons, net als aan een ander. Dat betekent dat wij ons ook met dit land identificeren. Maar

de Duitse maatschappij moet ons ook met dit land laten identificeren! En dat heb ik als doel gesteld. Ik heb besloten rechten te studeren, omdat ik dat met rechtvaardigheid verbind.

Ik denk dat het belangrijk is voor jongeren die een migratie-achtergrond hebben je ervan te bevrijden wat andere mensen van je denken. Als je een doel hebt, laat je dan niet door negatieve gedachten beperken. Als iemand jou het gevoel geeft dat je minder waard bent, koppel jezelf daarvan los, bevrijd jezelf ervan! Doe gewoon wat jij wilt doen!

Neem het niet te zwaar op. Ik ben gewoon naar mijn professor gegaan en zei dat ik wilde promoveren. En ik ben begonnen en eergisteren was de promotie. Je kan dingen bereiken, waarvan je denkt: 'Hoe kan ik dat ooit bereiken?' Maar de mens kan veel, als je maar doorzet. En je hebt gewoon mensen nodig die je ondersteunen.

Het interview is te bekijken op:
www.elitesproject.eu/educational-kit/lespakket-nederlands/hamburg-nl

Parijs

Youness Bourimech

32 jaar oud, heeft een overkoepelende zaak met verschillende bedrijven in Bondy, een voorstad van Parijs.

Deze banlieu, Bondy, dit is mijn dorp. Mijn ouders hebben Marokko verlaten om naar Frankrijk toe te komen. Ik ben opgegroeid in deze voorstad. Er was een bakkerij, een voetbalveld en een school. Dat was alles, dat was mijn wereld.

Dat veranderde toen ik op mijn twintigste mijn vrouw, die in Parijs woonde, leerde kennen. Toen pas heb ik Parijs ontdekt. Op slechts 7 à 8 kilometer lag één van de mooiste steden ter wereld!

Maar ik ben hier opgegroeid, daarom blijf ik hier. Ik ben begonnen in de eerste klas van de basisschool. Ik ben nooit blijven zitten, maar toch werd ik naar het lager beroepsonderwijs gestuurd. We wisten helemaal niet welke beroepen er bestonden. Hier in de buitenwijk heb je drie keuzes in het beroepsonderwijs: verkoop, commercieel of administratie. Ze vullen die drie klassen gewoon met de kinderen die er zijn. Ze proberen er niet achter te komen wat voor talenten het kind heeft. Dat is vreemd, want

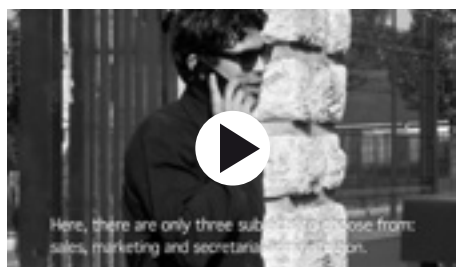
als een kind afstudeert in een vak dat het zelf leuk vindt dan wint iedereen. Niet alleen het kind, maar de hele maatschappij. Ik wilde sportleraar worden. Dan kom je op de sportfaculteit en vertellen zij jou dat er 4000 aanmeldingen zijn voor 400 plaatsen. Die anderen hebben de goede vooropleiding gedaan, dus dat wordt lastig... Toen ben ik begonnen met mijn eerste schoonmaakbedrijfje. Mijn zus deed de administratie en ik deed het commerciële deel. Nadat wij waren begonnen, vroegen onze klanten al snel of wij nog meer konden doen. Nu ben ik een broedplaats van bedrijven begonnen. Precies waar ik ben opgegroeid en met een vriend met wie ik ben opgegroeid. In mijn bedrijf functioneer ik voor honderd procent in de geest van de sport. Competitie, concurrentie, de regels en je moet het publiek respecteren. Tijdens sport speelt religie geen rol. In de sport is iedereen gelijk. Je hebt een shirtje aan, een sportbroek, je bent allemaal hetzelfde.

Ik heb een bedrijf met werknemers, maar die noem ik partners. We zitten samen in het avontuur. Vergeet niet waar je vandaan komt, dat is mijn

motto. Ik vergeet nooit dat ik in het begin toiletten heb schoongemaakt. Als het moet ga ik het morgen weer doen. Zo is het, vergeet niet waar je vandaan komt. Ik blijf hier in mijn buurt. En we klimmen samen op. We brengen het niveau omhoog.

‘Hier in de buitenwijk heb je drie keuzes in het beroepsonderwijs: verkoop, commercieel of administratie’

We hebben geluk, want dit was jarenlang de ergste wijk, totaal verrot en erg arm. En met veel nationaliteiten. Dat is belangrijk, omdat de wereld zo is. Het is een wijk met veel leegstaande bedrijven-terreinen. Ik wacht af. Op zeven kilometer afstand is Parijs. Hier hebben we alles: we zitten aan de ringweg, een zakenvliegveld vlakbij. Ik heb alles hier. Ik ben geduldig en beetje bij beetje zal je zien wat er hier over tien jaar allemaal gebeurt.

Het interview is te bekijken op:
www.elitesproject.eu/educational-kit/lespakket-nederlands/Parijs

Rotterdam

Halil Karaaslan

24 jaar oud, is leraar maatschappijleer in Rotterdam.

Ik weet niet of ik echt een beeld had waar ik mijzelf in de toekomst zag. Eerder een perspectief waar ik mijzelf zou willen zien. Ik ben docent op het Libanon Lyceum, met veel passie en liefde. Ik probeer dat wat ik zelf als leerling heb gemist nu als docent over te brengen. Ik miste vanuit school de motivatie om door te studeren.

In de puberteit was ik een soort mini-filosoof. Met allerlei dingen was ik bezig in mijn gedachten. Ik voelde mij iets verder in mijn denken, ik wou meer. De

awakening was voor mij, dat ik voor mijzelf besepte waar ik school voor nodig had: om te bereiken wat ik wil.

Ik had vrienden in mijn omgeving die met alle goede bedoelingen zeiden: 'Ja, doe je niet al genoeg?' In die zin merkte ik wel dat vrienden voor mij ook een obstakel konden zijn om te bereiken wat ik wilde. Ik zeg nu: durf op een gegeven moment van bepaalde mensen uit je leven afstand te nemen. Dat kunnen je beste vrienden zijn, je familie zelfs. In sommige gevallen weet ik dat familie

totaal niet stimulerend is voor bepaalde leerlingen.

Ik miste ook een beetje een rolmodel op school. Wat mij inspireerde is wat Bruce Lee heeft gedaan en bereikt. Waar mensen minder snel aan denken, is dat Bruce Lee ook een filosoof was, want hij heeft filosofie gestudeerd. De quote van hem die ik echt geweldig vind is: 'De sleutel tot onsterfelijkheid, is een leven leiden dat het waard is om herinnerd te worden.' En dat is wat mij altijd heeft gedreven. Of ik dat nou voor één persoon kan betekenen, voor tien, voor duizend of een miljoen... Een positieve trots, dat je kan zeggen: 'Ik kan dingen achterlaten met een gerust gevoel, omdat ik weet dat ik iets heb gedaan waar anderen wat aan hebben gehad.' Wat hij heeft gedaan, die brugfunctie tussen oost en west. Dat ik ook het idee heb, ik breng mensen bij elkaar.

Ik zorg ervoor dat mensen elkaar beter begrijpen. Dat betekent niet dat je het eens hoeft te zijn, maar wel dat je elkaars keuzes kan begrijpen. En in die

dynamiek heb ik een rol. Tijdens mijn vak vind ik het belangrijk dat leerlingen een stem hebben. Maar ook dat emoties en gevoelens worden gewaardeerd in de les. Bij debatten, die ik toch wel vaak heb in de les, merk ik dat ik bepaalde

'Ik voelde mij iets verder in mijn denken, ik wou meer'

dingen makkelijker kan zeggen dan collega's, gezien mijn achtergrond. Ik heb zoiets van, je bereikt pas echt iets als je het onderste gevoel van iemand naar boven kan halen. Dat is in sommige gevallen heel erg extreem, maar als je dat te pakken krijgt en vervolgens de dialoog met elkaar aangaat, dan pas kom je ergens.

Het interview is te bekijken op:
www.elitesproject.eu/educational-kit/lespakket-nederlands/Rotterdam

Amsterdam

Miriyam Aouragh

38 jaar oud, is onderzoeker en docent aan Oxford University.

Ik ben onderzoeker en daarnaast geef ik ook les. Ik geef les aan studenten over de rol van de media en het internet in de politiek en politieke bewegingen in het Midden-Oosten. Ik werk nu in Oxford University. Nou, never nooit dat een of andere Marokkaan uit Amsterdam-Oost daar iets mee te maken heeft. Maar daar groei je in en dan zie je, de psychologische belemmering, het idee: 'dit is niet voor jou bestemd', dat kun je ontkrachten.

Mijn vader is een typische eerste generatie migrant. Maar mijn vader begon wel zijn eigen slagerij in Amsterdam. Ik denk dat mijn vader eerst ook dacht: 'Onafhankelijk zijn en een eigen zaak hebben, dat is niet voor ons bestemd. Wij zijn gekomen om het vieze werk te doen en zo is het verdeeld.' Maar hij heeft het wel gedaan.

Ik heb geen recht-toe-recht-aan basisschool-vwo-universiteit-traject doorlopen. Maar ik heb, wat vroeger

heette ‘stapelen’, dus het opstapelen van studies, gedaan. Dus ik heb me vanaf het allerlaagste niveau van middelbaar onderwijs naar boven gewerkt. Vanaf de lagere school naar het lbo, naar de mbo, naar de hbo, naar de universiteit. En toen verder de academische wereld ontdekt.

‘Doe iets wat buiten het vanzelfsprekende ligt’

Dus dat heeft in totaal 10 tot 15 jaar geduurd. Voor veel kinderen van migranten heel gebruikelijk. Taal-achterstand die verward wordt met intellectuele achterstand. Dus het was veel meer zelf ontdekken en uitvinden.

Ik had de mazzel dat bij de studie die ik volgde een hele goede docente was, bij de antropologie-faculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam. Ik had het gevoel dat zij echt in mij geloofde. Erkenning kan heel erg empowering zijn. Die ervaring op de vu was denk ik cruciaal.

Ik denk dat het belangrijk is om geen tijdslimiet te stellen aan jouw dromen. Het is niet zo dat je vanaf je dertigste klaar moet zijn met alles. Durf ook vooral buiten Nederland te kijken. Nederland is niet de wereld, Nederland is niet eens het centrum van Europa. Nederland is eigenlijk maar een klein landje, wat niet heel erg bepalend is voor wat er in de wereld gebeurt. Dus ga ook die grens over! Iets doen wat buiten het vanzelfsprekende ligt. Later ga je dan terugkijken: ‘Ik heb ook iets anders gedaan.’ En iets anders dan de mainstream is eigenlijk best wel cool.

Het interview is te bekijken op:
www.elitesproject.eu/educational-kit/lespakket-nederlands/Amsterdam-nl

Brussel

Muhammet Yilmaz

36 jaar oud, werkt als lobbyist in Brussel.

Het is de realiteit dat je achtergrond, je familie en het netwerk van je familie, enorm veel uitmaakt. Zij openen deuren voor jou. Zij openen niet alleen deuren voor jou, zij openen ook jouw wereld. En dat ontbrak bij mij. Een netwerk van mensen die in het hoger onderwijs ervaring hadden, of die broers, zussen of vrienden hadden die op het hoger onderwijs zaten. Ik had dat dus niet. Ik werd gelukkig gestimuleerd en gemotiveerd door mijn leerkrachten. Door hen ben ik ook doorverwezen naar de moderne

wetenschappen en ik ben afgestudeerd in economie-wiskunde. Daarna heb ik nog een diploma genetisch laborant gehaald. Toen heb ik mezelf gevraagd, wat ga ik nu doen?

Ik ben op een openbare school terecht gekomen in Antwerpen, waar ik twee jaar heb lesgegeven. In die tijd hebben daar een paar Turkse ondernemers het initiatief genomen om samen met een aantal jongeren een na-schoolse studie-begeleiding te beginnen. Zij hebben mij voorgesteld: 'Zou jij niet geïnteresseerd

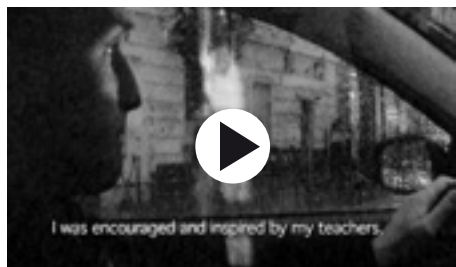
zijn om mee te helpen? We hebben hier een coördinator nodig.' Dat was voor mij een enorm boeiende ervaring. Je leert er omgaan met andere mensen, je leert er leidinggeven, maar tegelijkertijd vind je soulmates. Mensen die in eenzelfde situatie zitten als jij, hetzelfde denken als jij. Ik wou dat dat vroeger ook bij mij zo was geweest. Dan was ik in een ander opleidingstraject terecht gekomen.

'Netwerken is voor mij vrienden maken'

Netwerken zijn tegenwoordig heel belangrijk. Netwerken gaat niet alleen via je studie of je vakgebied. Het zijn ook de dingen die je ernaast doet. Ik heb het echt over: leer een muziekinstrument spelen, schrijf gedichten, doe aan bergbeklimmen! Probeer eens iets anders. Het zal ervoor zorgen dat je mentale barrières gaat doorbreken. Het gaat er ook voor zorgen dat je een breder netwerk krijgt. Dat je niet beperkt blijft tot de mensen van je middelbare school en van je universiteit, maar dat je ook

veel mensen daarnaast hebt. Mensen die andere interesses hebben. Mensen die jou kunnen verrijken met hun kennis, met hun ervaringen. Netwerken is voor mij vrienden maken. Mensen waarmee ik ook problemen kan oplossen. Soms ook heel persoonlijke. En dat is heel ruim hoor, heel ruim. Dat gaat van assistentes of stagiaires die in het Europees Parlement werken tot een Belgische minister. Is dat opportunistisch? Nee, dat is zeker niet opportunistisch. Het werkt naar beide kanten. Want als zij iets hebben, dan bellen zij ook naar jou.

Op een gegeven moment heb ik mijn huidige collega leren kennen. Hij had toen een nieuw bedrijf opgericht. Hij deed de vertegenwoordiging van 13.000 ondernemers uit Turkije, onder andere uitwisselingen en lobbies. We proberen eigenlijk een brug te bouwen tussen Ankara en Brussel. Tussen de Turkse publieke opinie, de Turkse ondernemerswereld en Europese instellingen. Ik denk dat onze generatie een scharniergeneratie is. Een generatie die ervoor gaat zorgen dat de Belgo-Turkse gemeenschap zijn identiteit en ook zijn plaats vindt.

Het interview is te bekijken op:
www.elitesproject.eu/educational-kit/lespakket-nederlands/Brussel

Hoofdstuk 3

Onderwijs als sleutel tot emancipatie

Arbeidsmigranten werden in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw door bedrijven en de overheid naar de grote Europese steden gehaald om in fabrieken, mijnen en havens het ongeschoolde werk te doen dat arbeiders in Europa niet langer wilden doen. Als belangrijkste criterium voor de rekrutering gold dan ook dat de arbeiders jong, gezond én ongeschoold moesten zijn. De gevolgen van die wervingsstrategie werken tot op de dag van vandaag door. De meerderheid van die eerste generatie Turkse en Marokkaanse migranten heeft hoogstens de lagere school afge maakt. De eerste generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen die pas later overkwamen waren veelal uit dezelfde dorpen als hun mannen afkomstig. Een groot deel van hen kreeg nooit de mogelijkheid om naar school te gaan en is feitelijk analfabeet. Een dergelijk laag opleidingsniveau komt bij hun generatiegenoten uit de Europese arbeidersklasse eigenlijk nauwelijks meer voor. Alleen in multi-probleemgezinnen waar langdurige werkloosheid en soms alcoholisme of criminaliteit dagelijkse bestanddelen van het bestaan zijn, vindt men ouders met een dergelijk laag opleidingsniveau, maar daar houdt de vergelijking dan ook meteen weer op. De startpositie van kinderen van de arbeidsmigranten is gezien het opleidingsniveau van hun ouders extreem nadelig.

Het echec van de ‘tijdelijkheidsgedachte’

Tijdelijkheid, dat was het motto van werkgevers en de overheid bij de komst van de arbeidsmigranten. De arbeiders waren te gast en zouden weer terug gaan. Onderdeel van die gedachte was dat de kinderen van de getrouwde arbeiders in Turkije en Marokko zouden opgroeien. Hun vader zou immers snel weer huiswaarts keren. Alle Europese landen hadden ongeveer hetzelfde beleid op dit gebied.

In diezelfde tijd werden er echter vanuit nóg een land actief arbeiders geworven in Turkije, en dat land was Australië. In Turkse kringen circuleert de grap dat veel

gastarbeiders dachten dat ze zich voor Oostenrijk (Avusturya) hadden ingeschreven, maar dat hun toekomst in Australië (Avustralya) bleek te liggen. De spelling van de woorden Oostenrijk en Australië scheelt in het Turks misschien weinig van elkaar, maar groot was het verschil in de migratiepolitiek. De gastarbeiders in Australië mochten, in tegenstelling tot Europa, meteen samen met hun vrouw en eventuele kinderen overkomen. Vanuit de optiek van een typisch migratieland als Australië was dat een logische keus: juist samen met zijn gezin zal de migrant zich immers echt wortelen in het land. De taal leren, er investeren en meebouwen aan de toekomst. Europese landen zagen zich niet als immigratieland en wachtten heel lang voordat zij uiteindelijk toch toestemming gaven voor de hereniging met vrouwen en kinderen.

De gevolgen van die keuze zijn tot op de dag van vandaag indringend voelbaar. De in Turkije geboren kinderen waren in de wachttijd van acht à tien jaar tieners geworden. Ze waren in Turkije naar school gegaan en hadden daar de taal geleerd. Zij werden midden in de puberteit naar West-Europa gehaald en gingen vervolgens zonder enige voorbereidingen naar school. De sfeer van acute crisis die de massale instroom van deze kinderen op de scholen teweegbracht is in alle Europese landen uitgebreid beschreven. Leerkrachten probeerden deze jongeren zo goed mogelijk op te vangen binnen de beperkte mogelijkheden die ze hadden. Naast het grootste struikelblok van de taal, kwamen kinderen de school binnen met verschillende niveaus in kennis en vanuit een totaal andere schoolcultuur.

De late gezinsherenigingspolitiek is Europa duur komen te staan. Deze zogenaamde ‘tussengeneratie’ die voortijdig het onderwijs verliet, heeft nooit accentloos de taal leren spreken en was vaak kansloos op de arbeidsmarkt. Zij vormen in veel opzichten een verloren generatie. In Australië is er nauwelijks sprake van een ‘tussengeneratie’. De meeste jongeren van Turkse afkomst zijn daar van jongs af aan naar school gegaan (Inglis 2011).

De balans na vijftig jaar arbeidsmigratie

De balans voor de tussen- en tweede generatie kan nu, meer dan vijftig jaar na het begin van de arbeidsmigratie, worden opgemaakt. De politiek is overal even stellig: het integratiebeleid is failliet. Gebrekkige taalbeheersing, grote cultuurverschillen en de lage sociaal-economische positie van de eerste generatie worden als de oorzaken aangewezen voor ‘de mislukte integratie’ van de tussen- en tweede generatie. Precies de kenmerken waarop de migranten in eerste instantie door werkgevers en de overheid zijn geworven. De grote uitdagingen die gepaard gaan met het geven van onderwijs aan jongeren waarvan de ouders hun kinderen niet of nauwelijks kunnen

ondersteunen zijn het directe gevolg van keuzes die destijds door de overheid en werkgevers op basis van tamelijk kortzichtige economische redenen zijn gemaakt.

Dit constaterend is het vervolgens de vraag of er vanuit de samenleving passend is gereageerd en of de juiste middelen zijn ingezet om goede onderwijskansen voor de migrantenkinderen te creëren. De mogelijkheid voor een goede evaluatie van wat de overheid had kunnen doen is aanwezig: West-Europese landen hebben de in- en doorstroom van migrantenkinderen in het onderwijs op heel verschillende manieren vormgegeven. Daardoor kunnen zowel het beleid als de uitkomsten internationaal worden vergeleken. Dit geeft ons de kans om nauwkeurig na te gaan waar in Europa de integratie in het onderwijs het meest succesvol is verlopen. Waar doen de kinderen van migranten het goed of zelfs uitstekend en waar vormen zij een gemarginaliseerde groep in het onderwijs? We draaien dus de gebruikelijke vraag om: onze vraag is niet waarom de migranten niet integreren, maar waarom samenlevingen er wel of niet in slagen om migranten en hun kinderen op te nemen.

We kunnen op basis van de onderwijsuitkomsten voor de Turkse tweede generatie in Zweden, Duitsland, Nederland, België, Oostenrijk, Zwitserland en Frankrijk een rangorde maken tussen de landen. We hebben, om een eerlijke vergelijking tussen landen te maken, alleen jongeren vergeleken die afkomstig zijn uit laag geschoolde Turkse gastarbeidersgezinnen. We hebben de kinderen van politieke vluchtelingen (die na de staatsgreep in Turkije naar Europa kwamen) bewust buiten de vergelijking gehouden. Hun ouders hebben een andere migratiegeschiedenis en zijn meestal hoger opgeleid, wat de vergelijking zou vertroebelen.

Optimisten versus pessimisten

De uitkomsten van het onderzoek naar de Turkse tweede generatie in Europa laten zien dat er sprake is van een aanzienlijke achterstand in het onderwijs (Crul e.a. 2012). Veel jongeren hebben een klas overgedaan op de basisschool, ze zijn oververtegenwoordigd in het lager en middelbaar beroepsonderwijs en velen verlaten vroegtijdig het onderwijs. Op alle negatieve onderwijsindicatoren is er een duidelijke oververtegenwoordiging ten opzichte van kinderen wiens ouders geen migratiegeschiedenis hebben.

Maar tegelijkertijd is er ook aanzienlijke vooruitgang geboekt. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw heeft zich in de eerste confrontatie met migrantenkinderen een regelrechte onderwijsramp voltrokken. In Nederland bijvoorbeeld verliet driekwart van de leerlingen van Turkse afkomst voortijdig het onderwijs. De situatie in andere landen was vergelijkbaar. Dertig jaar later is het aandeel voortijdige schoolverlaters in Nederland minder dan een derde. De groep die het hoger onderwijs volgt

of heeft gevolgd is vandaag de dag in Nederland zelfs even groot als de groep voortijdige schoolverlaters.

Een belangrijk deel van de vooruitgang is het gevolg van de extra voorzieningen die scholen voor migrantenkinderen hebben ontwikkeld. Voordat er sprake was van een effectieve aanpak is echter veel tijd verloren gegaan. Er ging vooral in het begin veel mis. Zo werden bijvoorbeeld wel middelen ingezet voor de aanschaf van nieuwe methodes om de tweede taal (iemand's moedertaal wordt aangeduid als de eerste taal) te onderwijzen, maar werden de leerkrachten vaak niet bijgeschoold om er efficiënt mee te werken.

De meeste scholen wisten door de tijd heen echter wel steeds vaker de juiste stukken gereedschap te vinden om taal- en rekenachterstanden aan te pakken. De schoolorganisatie zelf werd ook langzaam aangepast aan de instroom van nieuwe groepen leerlingen. De verkleining van klassen, zoals die op veel scholen met veel kinderen van migranten is doorgevoerd, biedt bijvoorbeeld meer ruimte voor leerkrachten om individuele aandacht aan leerlingen te geven. Steeds meer kinderen krijgen in een verlengde schooldag extra les in de tweede taal. Ondersteunend onderwijspersoneel uit verschillende etnische groepen wordt tegenwoordig in veel landen ingezet als een brug naar de allochtone ouders. De basis- en middelbare scholen, waarvan de meeste ondertussen meer dan dertig jaar werken met migrantenkinderen, hebben zich kortom ingrijpend aangepast.

In discussies in de media over de onderwijsprestaties van migrantenkinderen is het glas vaak óf half vol óf half leeg. De ene keer wordt het toenemende succes onder de tweede generatie benadrukt, de andere keer ligt de nadruk op de grote groep voortijdige schoolverlaters. Zo ontstaat in het debat een tegenstelling tussen de optimisten en de pessimisten. De optimisten benadrukken de vooruitgang, terwijl de pessimisten de nadruk leggen op de problemen. De twee bestaan in werkelijkheid natuurlijk naast elkaar. De schijntegenstelling vertroebelt onze blik op de werkelijkheid. De optimisten vegen met hun nadruk op succes de problemen van een aanzienlijke groep jongeren onder het tapijt, de pessimisten doen door hun grote nadruk op de risicjongeren geen recht aan de groeiende groep die tegen de verdrukking in wel degelijk slaagt. Beide ontwikkelingen zijn belangrijk voor onze evaluatie van verschillen in uitkomsten tussen landen.

Vooruitgang in de tweede generatie is cruciaal

Amerikaans onderzoek laat zien dat vooruitgang in de tweede generatie doorslaggevend is voor de generaties ná hen. Als er sprake is van stagnatie in de tweede generatie is de kans dat de derde generatie faalt groot. Dat wat Amerikaanse onder-

zoekers het ‘immigrant optimism’ noemen, kan door een gevoel van mislukken in de tweede generatie verdwijnen (Kasinitz e.a. 2008). De eerste generatie heeft de riskante stap naar een onbekend land gezet met als doel een beter leven voor zichzelf en de familie. Als de eerste generatie er zelf niet in is geslaagd om dat doel te verwezenlijken, wordt de hoop gevestigd op de volgende generatie. De boodschap die veel migranten aan hun kinderen uitdragen is: ‘Wordt niet zoals wij! Volg een opleiding, leer een beroep zodat je niet je hele leven ongeschoold, zwaar of smerig werk moet doen’ (Coenen 2001). Succesvolle tweede generatie jongeren vertellen in interviews hoe zij de droom van hun familie moeten vervullen. De ambities zijn hoog - in sommige gevallen onrealistisch hoog. De tweede generatie jongeren die voortijdig de school hebben verlaten kunnen die verwachting meestal niet inlossen. Het is de vraag of zij een boodschap van optimisme over kansen via het onderwijs zullen overdragen aan hun kinderen. Het is waarschijnlijker dat hun eigen mislukte schoolcarrière hen sceptisch heeft gemaakt over onderwijs als vehikel van sociale mobiliteit. Hun lage maatschappelijke positie maakt de startpositie van de derde generatie bovendien bijzonder ongunstig. Hun kinderen zullen opgroeien in de armste buurten met de slechtste scholen. Dit negatieve scenario maakt het succes van de tweede generatie zo enorm belangrijk voor de toekomst.

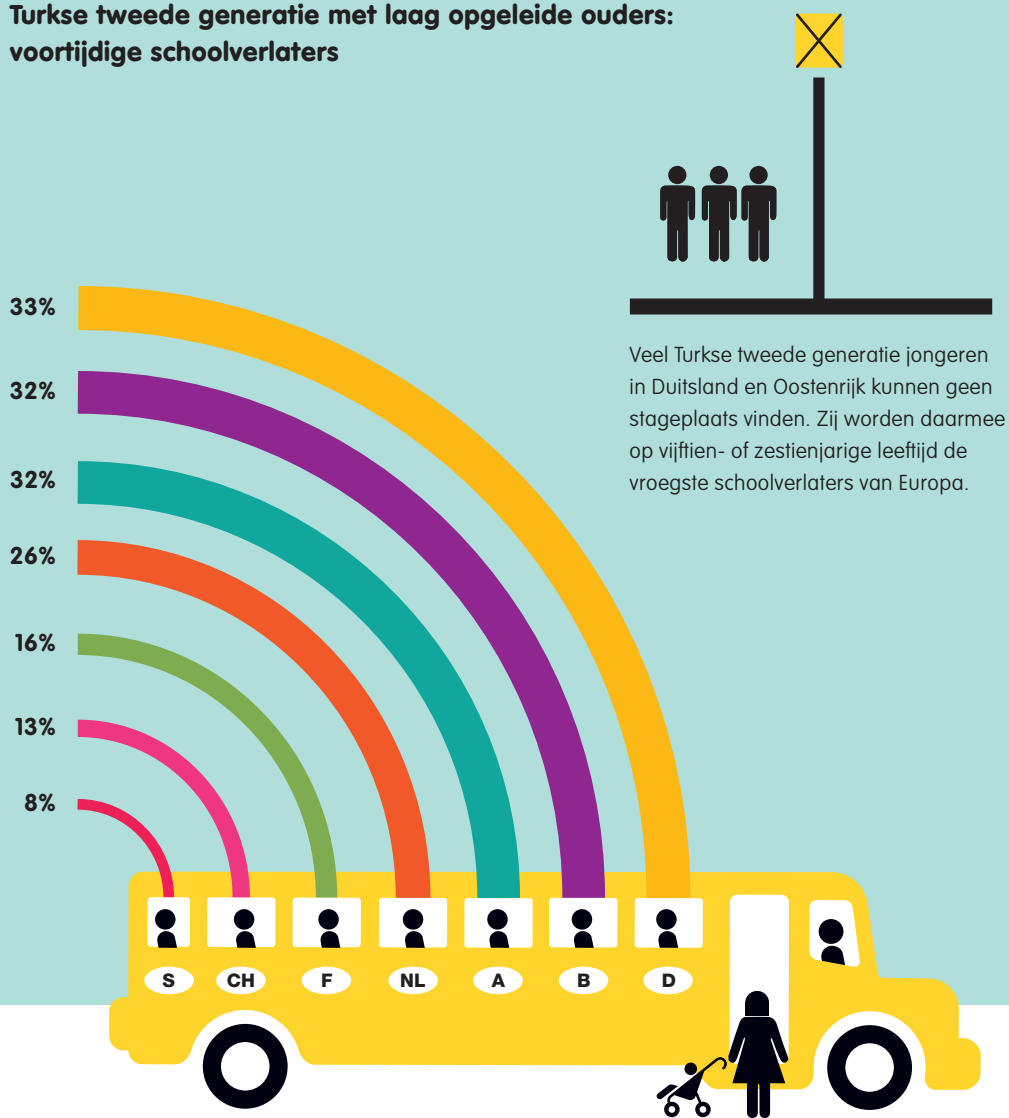
Voortijdig schoolverlaten

We vergelijken de schoolprestaties van de Turkse tweede generatie aan de hand van het grootste Europese vergelijkende onderzoek naar tweede generatie jongeren in Europa. In het zogenaamde TIES onderzoek zijn bijna tienduizend jongvolwassenen van 18 tot 35 jaar geïnterviewd: Turkse, Marokkaanse en voormalig-Joegoslavische jongeren van de tweede generatie en een vergelijkingsgroep van jongeren met ouders die geboren zijn in de acht deelnemende Europese landen (www.tiesproject.eu). De Turkse jongeren hebben dezelfde startpositie (allemaal geboren in Europa) en zijn allemaal afkomstig uit laag opgeleide gastarbeidersgezinnen. In ieder land zijn de uitkomsten verzameld in de twee steden met de grootste Turkse populatie. In Nederland zijn dat Amsterdam en Rotterdam, in België Brussel en Antwerpen en in Frankrijk Parijs en Straatsburg. Die laatste stad kent de op één na grootste Turkse populatie in Frankrijk. In iedere stad werden 250 Turkse tweede generatie jongeren bevraagd.

We beginnen onze systematische internationale vergelijking bij de voortijdige schoolverlaters om verderop ook het aandeel studenten in het hoger onderwijs te vergelijken. Er is in Europa terecht veel aandacht voor voortijdige schoolverlaters: er is doorgaans een overtuigend verband tussen voortijdig schoolverlaten, werkloos-

Tabel 4

**Turkse tweede generatie met laag opgeleide ouders:
voortijdige schoolverlaters**

De meisjes, die in Duitsland en Oostenrijk soms al op zestienjarige leeftijd het onderwijs verlaten, worden door hun moeder meestal direct ingezet voor verzorgingstaken in het gezin. Het vormt hun praktische voorbereiding op een rol als echtgenote. De meisjes hebben op die jonge leeftijd weinig ruimte om uit dit traditionele patroon te breken. Zij betreden in de meeste gevallen op geen enkel moment de arbeidsmarkt.

heid, criminaliteit en armoede. De voortijdige schoolverlaters worden in de Europese statistieken eenduidig gedefinieerd als jongeren die hooguit een diploma behalen van lager voortgezet onderwijs. Aan de hand van deze definitie worden grote verschillen tussen landen zichtbaar.

De resultaten zijn in de figuur op de vorige pagina per land weergegeven, maar eigenlijk moet men zich bedenken dat het gaat om de uitkomsten op basis van de twee steden samen.

De groep voortijdige schoolverlaters is onder de Turkse tweede generatie in België, Duitsland en Oostenrijk met ongeveer een derde erg hoog. De Turkse tweede generatie in Frankrijk, Zwitserland en Zweden scoort volgens de EU-definitie veel beter. Uit onze vergelijkende analyse blijkt dat het op migranten gerichte integratiebeleid van de landen geen doorslaggevende rol speelt. In Frankrijk is het bijvoorbeeld verboden voor meisjes om een hoofddoek te dragen in de klas terwijl dit is toegestaan in Duitsland. Zulke zaken bepalen wellicht in hoeverre kinderen van migranten zich welkom voelen op school, maar duidelijk niet of zij vaker voortijdig uitvallen of doorstromen naar het hoger onderwijs. Onze verklaring is prozaïsch: De grote verschillen zijn vooral het gevolg van hoe het onderwijs voor de hele bevolking in de verschillende landen is ingericht. Het onderwijs biedt namelijk, ondanks de Europese eenwording, nog steeds heel verschillende kansen.

Nederland is één van de landen dat een vrij hoog percentage voortijdige schoolverlaters kent. Dit heeft in Nederland te maken met een vreemde weeffout in de overgang naar het middelbaar beroepsonderwijs. Terwijl de best presterende en meest leergierige leerlingen in Nederland tot hun 18e levensjaar in de strakke leeromgeving van de middelbare school zitten, worden juist de slechtst presterende en moeilijkste leerlingen op hun zestiende levensjaar uit hun vertrouwde middelbare-schoolomgeving losgelaten en geplaatst op de grote onoverzichtelijke onderwijsinstellingen van het middelbaar beroepsonderwijs. Het moment van deze cruciale overgang valt ook nog eens samen met het eind van hun volledige leerplicht. De belangrijke sturende rol van leerkrachten die de jongeren al vanaf hun twaalfde kennen wordt in het middelbaar beroepsonderwijs vervangen door de eigen verantwoordelijkheid van de student en de ouders. Het gevolg is dat met name de laagste middelbare beroepsopleidingen (MBO 1 en 2) een gigantisch verzuim kennen en dat de uitval enorm is (Crul e.a. 2008).

Veel Turkse tweede generatie leerlingen in de Duitse en Oostenrijkse steden vallen uit na het behalen van hun *Hauptschule*-diploma (een met het VMBO vergelijkbaar diploma). Zij zijn met het verlaten van de school op 15- of 16-jarige leeftijd de vroegste schoolverlaters in Europa. Het is de bedoeling dat *Hauptschule*-studenten doorstromen naar een leerwerkplaats. De leerwerkplaatsleerlingen besteden het overgrote deel van hun tijd aan het opdoen van werkervaring in een bedrijf. Voor

veel Turkse tweede generatie jongeren blijkt het moeilijk een dergelijke leerwerkplaats te bemachtigen en als gevolg daarvan verlaten zij het onderwijs op zeer vroege leeftijd. Hun grootste probleem is dat zij, samen met hun ouders, zelf verantwoordelijk zijn voor het bemachtigen van de leerwerkplaats, en het blijkt niet mee te vallen om een werkgever te vinden die hen aanneemt. Hun ouders hebben meestal niet de juiste contacten en discriminatie door werkgevers speelt ook een belangrijke rol. Aangezien de overgang naar de arbeidsmarkt zo sterk leunt op de toegang naar een leerwerkplaats zijn de consequenties van het voortijdig schoolverlaten ingrijpend. Het leidt er bij meisjes vaak toe dat zij de arbeidsmarkt helemaal niet op gaan en bij jongens leidt het vaak tot lange periodes van werkloosheid.

De groep met de laagste onderwijskwalificaties in Frankrijk en Zweden verlaat het onderwijs op z'n vroegst pas twee of drie jaar later dan de jongeren in Duitsland, Oostenrijk of Nederland. Zij behalen op 18-jarige leeftijd een zogenaamd BEP- of CAP-diploma beroepsonderwijs in Frankrijk, of een gymnasiumdiploma (maar dan met veel vakken in het beroepsonderwijs, dus niet hetzelfde als het gymnasium in Nederland) in Zweden. Ze zijn daarmee volgens de definitie van de EU geen voortijdige schoolverlaters. Deze zeer algemene diploma's geven echter bijna alleen toegang tot ongeschoold werk. De algemene verwachting in Zweden en Frankrijk is dat je ná het behalen van je lyceum- of het gymnasiumdiploma doorgaat naar post-secondair of universitair onderwijs. Jongeren die niet doorgaan hebben geen enkele praktische werkervaring en worden door werkgevers dan ook feitelijk gezien als ongeschoold.

Het kan ook anders!

De Europese vergelijking laat zien dat voortijdig schoolverlaten samengaat met een problematische overgang (meestal aan het eind van de leerplichtige leeftijd) naar een volgend onderwijsniveau. Het gaat in bijna alle gevallen mis in de overgang van middelbaar (lager) beroepsonderwijs naar vervolgonderwijs (met of zonder leerwerkplaats). Een land dat hier werk van heeft gemaakt is Zwitserland. Ook daar volgen veel Turkse tweede generatie jongeren het lager beroepsonderwijs. Zij slagen er, evenals in Duitsland, vaak niet in om zelf een leerwerkplaats te vinden. Deze jongeren worden in Zwitserland echter niet aan hun lot overgelaten, maar geplaatst in een zogenaamd *Brückenangbot*-traject, een 'brug'-periode die afhankelijk van de noodzaak één of twee jaar duurt. De jongeren worden intensief getraind en gecoacht om een leerwerkplaats te vinden. De oplossing van het *Brückenangbot* is eigenlijk verrassend simpel. De overbrugging werkt zeer effectief en de doorstroming naar een leerwerkplaats vindt redelijk soepel plaats.

Het verbeteren van de aansluiting is ook het doel van het invoeren van het VM2-experiment dat een zesjarige opleiding biedt waarin de vierjarige lagere beroepsopleiding (VMBO) en een tweejarige middelbare beroepsopleiding worden gecombineerd met als doel een zogenaamde startkwalificatie (MBO-2 diploma). De VM2-school is een onderwijstraject zonder overgangen en met het gestructureerde schoolklimaat van de middelbare school. Kortom een vergelijkbare leersituatie zoals die de best presterende leerlingen in Nederland ook wordt geboden. Het eerste evaluatieonderzoek (2011-2012) laat zien dat het werkt. Vier keer zo veel jongeren op een VM2-opleiding behalen een startkwalificatie binnen de gestelde tijd dan jongeren uit de vergelijkingsgroep die de reguliere route volgden (Schoonhoven e.a. 2012). De nieuwe vakscholen vormen een ander veelbelovend initiatief.

Voortijdig schoolverlaten is geen epidemie die ons overkomt. Men heeft overal in Europa geprobeerd kinderen van migranten met leerachterstanden in het onderwijs in te passen in het schoolsysteem. Daar waar het aanbod (*Brückenangebot*) of het schoolsysteem (VM2 of vakscholen) is aangepast aan de specifieke karakteristieken van de leerlingen wordt er aanzienlijke vooruitgang geboekt.

De kinderen van migranten zijn de meest kwetsbare groep. Hun uitval wijst als eerste op het falen van het systeem. Het aanpakken van die systeemfouten is ook gunstig voor andere kwetsbare groepen die minder zichtbaar in de problemen komen. Ook een kwart van de *Hauptschule* (lager beroepsonderwijs) studenten van Duitse afkomst lukt het niet om een stageplaats te vinden, voor hen zou een *Brückenangebot* ook een uitkomst zijn.

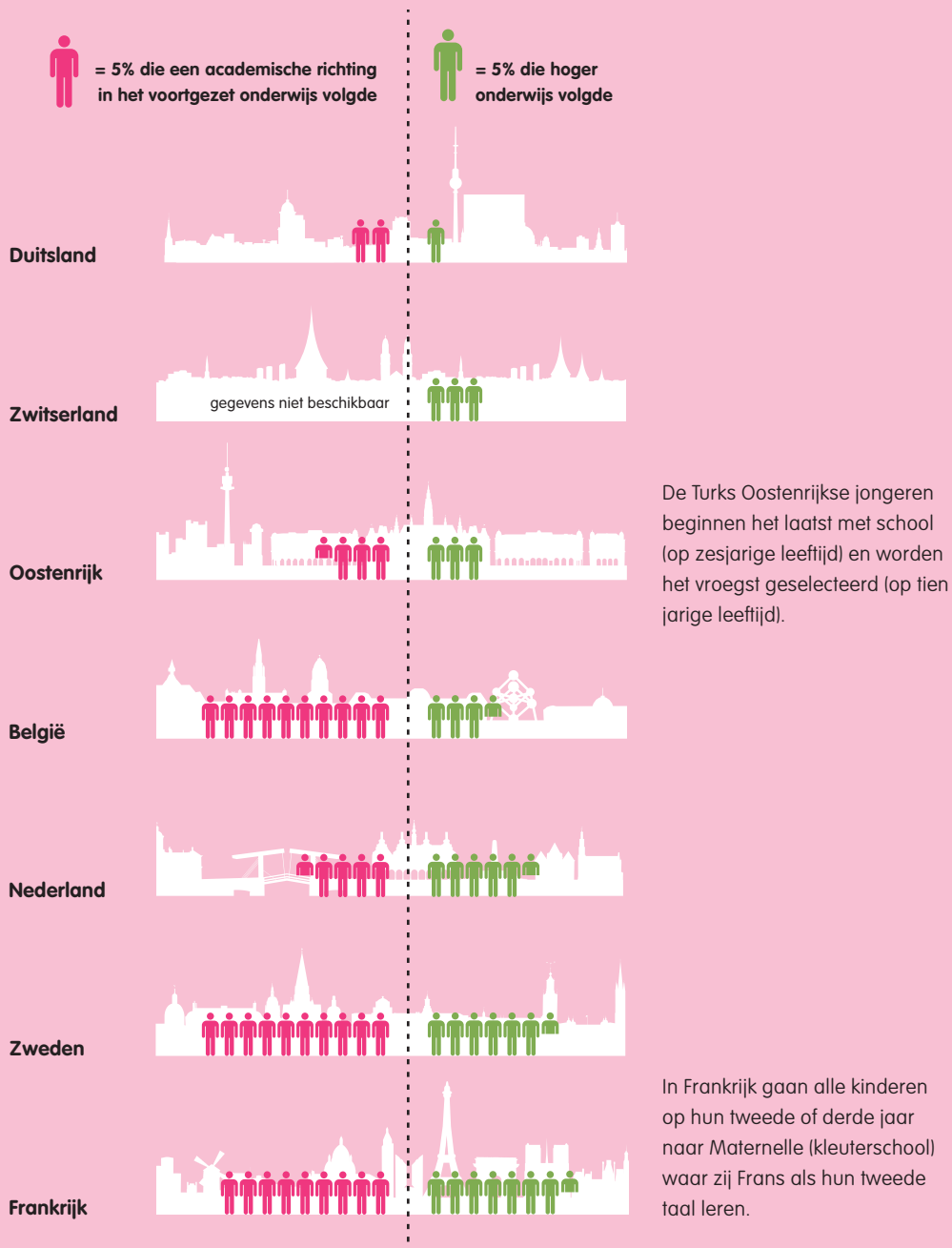
Succesvol tegen alle verwachtingen in

Voor een volledige evaluatie van de werking van de verschillende onderwijssystemen verplaatsen we onze aandacht nu naar de groep die juist hoog opgeleid is. De verschillen tussen de landen zijn hier het grootst. In Duitsland volgt slechts 1 op de 20 jongeren uit Turkse gastarbeidersgezinnen hoger onderwijs. In Zweden en Frankrijk is hun aandeel meer dan 30 procent. De kans voor Turkse tweede generatie jongeren in Frankrijk om tot het hoger onderwijs door te dringen is dus *zeven keer* zo groot als in Duitsland.

Met een zelfde startpositie (allemaal geboren in Europa), opgroeiend in vergelijkbare Turkse arbeidersgezinnen is de uitkomst dus sterk verschillend. Het meest in het oog springende probleem in Duitsland is de zeer geringe sociale mobiliteit ten opzichte van de ouders. De situatie in Frankrijk en Zweden is daarbij vergeleken spectaculair.

Tabel 5

**Turkse tweede generatie met laag opgeleide ouders:
Percentage dat in het voortgezet onderwijs een academische vooropleiding
volgde en percentage dat hoger onderwijs volgde**

Hoe komt het dat de verschillen zo groot zijn? Dat begint al bij de voorschool en de leeftijd waarop kinderen naar de basisschool gaan. De Turkse tweede generatie jongeren uit ons onderzoek gingen in Frankrijk al op twee- of driejarige leeftijd naar de kleuterschool (*Maternelle*). In Oostenrijk is dit gemiddeld drie jaar later. De Turkse tweede generatie jongeren in Oostenrijk spraken vloeiend Turks op het moment dat zij op zesjarige leeftijd naar de lagere school gingen, hun Duits daarentegen was nog nauwelijks ontwikkeld. De Turkse kinderen in Frankrijk spraken al wel goed Frans voordat zij aan de basisschool begonnen. Dat hadden ze immers op de kleuterschool geleerd. Kinderen in Duitsland en Oostenrijk gaan maar halve dagen naar school, terwijl in Frankrijk leerlingen hele schooldagen maken. De Duitse en Oostenrijkse onderwijssystemen selecteren ook nog eens zeer vroeg voor het vervolgonderwijs. Kinderen die op zesjarige leeftijd het onderwijs in komen, worden al op tienjarige leeftijd geselecteerd voor óf beroepsonderwijs óf het gymnasium. De Turkse tweede generatie jongeren in Oostenrijk en Duitsland komen, in vergelijking tot de andere landen, met de grootste taalachterstand binnen en hebben de minste tijd om die achterstand in te halen. Dat verklaart waarom in Duitsland en Oostenrijk de doorstroming naar een academische vooropleiding respectievelijk maar 11 en 18 procent bedraagt. In Zweden, België of Frankrijk gaat daarentegen ongeveer de helft van de Turkse tweede generatie naar een academische vooropleiding.

In Oostenrijk stromen sommige jongeren na het beroepsonderwijs via een omweg toch nog door naar het hoger beroepsonderwijs. In Duitsland komt dat vrijwel niet voor: Wij vonden in ons onderzoek bijna geen jongeren die via het lager beroepsonderwijs nog het hoger onderwijs instromen. Het systeem is nauwelijks doorlaatbaar. Het lot van de meeste Turkse tweede generatie jongeren in Duitsland is daarmee al op tienjarige leeftijd bezegeld.

Duitsland is gelukkig ook het land dat momenteel de meest ingrijpende hervormingen in het onderwijs doorvoert. In veel deelstaten wordt sterk ingezet op het kleuteronderwijs. Ook worden steeds meer lagere en middelbare scholen omgebouwd tot scholen met lesprogramma's voor de hele dag. In Berlijn en andere steden ontstaan *Gesamtschulen* waarin *Hauptschule* en *Realschule* (en soms *Gymnasium*) in één gebouw zijn ondergebracht, waardoor de overstap van de ene naar de andere onderwijsvorm makkelijker is.

In België valt het hoge percentage in academische vooropleidingen op en de lage doorstroming naar het hoger onderwijs. Dit typisch Belgisch verschijnsel wordt het 'watervalstelsel' genoemd. De vroege start op de kleuterschool (twee- of driejarige leeftijd) geeft een gunstig resultaat bij de instroming in academische vooropleidingen in het eerste deel van het voortgezet onderwijs. De problemen voor de Turkse tweede generatie beginnen meestal pas in de tweede helft van de middelbare school. Jongeren die niet voldoende mee kunnen komen (gebaseerd op het cijfergemiddelde) op

de academische vooropleidingen (TSO en ASO) wordt vaak geadviseerd een niveau lager te kiezen. Twee keer zo veel Turkse tweede generatie jongeren als jongeren van Belgische afkomst maken via het waternetstelsel gedwongen de aftocht naar een lagere beroepsopleiding. Cruciaal, zo blijkt, is de praktische ondersteuning van de ouders bij de schoolvakken. Veel Turkse ouders kunnen die ondersteuning onvoldoende geven.

In Nederland doet zich juist de omgekeerde trend voor: stapelen. De vroege selectie wordt in Nederland voor een deel gecompenseerd door de mogelijkheid door te stromen naar het hoger onderwijs. De meerderheid (drie kwart) van de Turkse tweede generatie jongeren stroomt op twaalfjarige leeftijd in in het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (VMBO). Een aanzienlijk deel van die jongeren stroomt hierna echter via het middelbaar beroepsonderwijs (MBO) alsnog door naar het hoger beroepsonderwijs (HBO, onderdeel van het tertiair onderwijs). Dat maakt Nederland samen met Oostenrijk kampioen 'stapelen' in Europa. De helft van de Turkse tweede generatie die het hoger onderwijs instroomt doet dit via de stapelroute (Crul e.a. 2008).

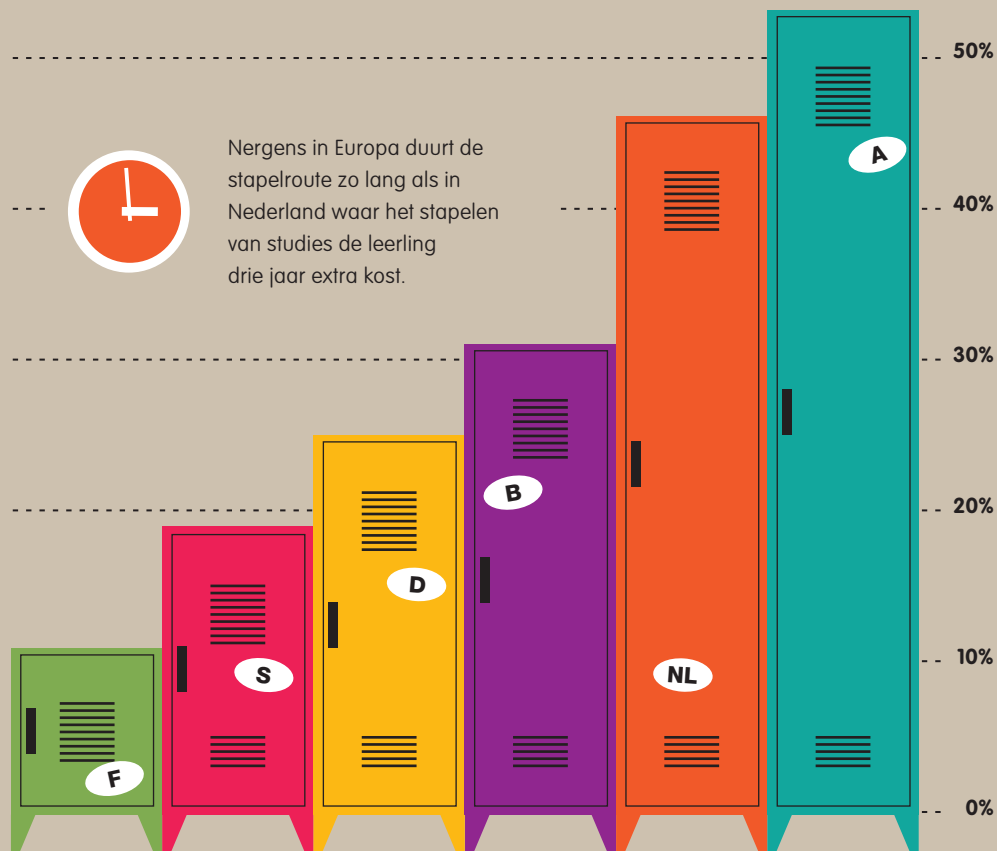
Waar mogelijk grijpen kinderen van migranten de tweede kans die stapelen biedt met beide handen aan. Twee keer zo vaak als kinderen van bijvoorbeeld Nederlandse ouders nemen zij deze route. Het is wel een route waarvoor veel doorzettingsvermogen en ambitie nodig is, want het duurt drie jaar langer om de eindstreep te halen.

Bestraft voor je laag opgeleide ouders

Naast het gegeven dat schoolsystemen verschillende kansen bieden en verschillende hindernissen opwerpen, vraagt ieder schoolstelsel ook een andere betrokkenheid van ouders. Het stelsel van halve schooldagen in Duitsland en Oostenrijk is bijvoorbeeld sterk nadelig voor kinderen die thuis weinig hulp kunnen krijgen met rekenen en taal. De verwachting van onderwijzers in Duitsland en Oostenrijk is dat de ouders 's middags hun kinderen actief begeleiden bij het maken van huiswerk en hen stimuleren om in het Duits te lezen en te schrijven. Dit zijn over het algemeen juist taken die Turkse ouders van de eerste generatie maar in beperkte mate kunnen vervullen. Het (negatieve) effect van het ontbreken van de ouderlijke hulp op de schoolprestaties van kinderen is dan ook nergens in Europa zo sterk als hier. Anders gezegd, nergens worden kinderen van Turkse ouders zo gestraft voor de lage opleiding van hun ouders. De kans dat je als Turkse tweede generatie jongere in Duitsland of Oostenrijk het gymnasium kan bereiken, als je ouders je huiswerk niet (kunnen) controleren is bijna nihil (respectievelijk zes en tien procent).

Tabel 6

Percentage Turkse tweede generatie met laag opgeleide ouders die hoger onderwijs bereiken zonder academische vooropleiding: de stapelaars

Kinderen uit migrantengezinnen maken twee keer zo vaak gebruik van de stapelroute als kinderen van Nederlandse afkomst.

In scherp contrast hiermee gaan in Frankrijk wel vier op de tien Turkse tweede generatie jongeren, wier ouders net zo min hun huiswerk kunnen controleren, naar een academische vooropleiding.

Het Zweedse model onthult bij nadere analyse dat daar de relatie tussen de hulp en inzet van de ouders en de onderwijsuitkomsten van hun kinderen zelfs negatief is. Praktische ondersteuning voor de leerlingen wordt in Zweden niet van de ouders verwacht maar vindt op de school zelf plaats. We ontdekten dat kinderen met leerproblemen in Zweden zelfs iets vaker hulp kregen van hun ouders en dat deze ouders meer contact hadden met leerkrachten. Bij nadere analyse bleek dat de ouders in Zweden pas in beeld komen als er (ernstige) leer- of gedragsproblemen zijn. Alleen dan wordt van hen extra inzet en ondersteuning gevraagd. De ondersteuning van ouders is voor een gemiddelde leerling in Zweden geen voorwaarde om in een academische vooropleiding in te stromen.

Schoolsucces wordt, behalve door de praktische hulp bij huiswerk, ook bepaald door de aanwezige kennis over het schoolstelsel. Het Nederlandse schoolstelsel behoort tot de meest gecompliceerde in Europa. Zo kent het middelbaar onderwijs alleen al zes verschillende richtingen. Alleen de twee hoogste richtingen geven direct toegang tot het hoger onderwijs. Een lagere beroepsopleiding op het hoogste niveau (VMBO-theoretisch) geeft in principe ook indirect toegang tot het hoger onderwijs, via het middelbaar beroepsonderwijs (MBO), maar de kans dat iemand dat ook daadwerkelijk lukt is drie maal zo klein als via een directe route. Niet alle schoolrichtingen zijn vertegenwoordigd op iedere middelbare school. Als is gekozen voor een school met alleen lagere beroepsopleidingen wordt de kans om later nog door te stromen naar academische vooropleidingen aanzienlijk kleiner. De verkeerde keuze voor een school kan dus makkelijk leiden tot aanzienlijke studievertraging, of, waar het vaker op neer komt, het in z'n geheel niet bereiken van het hoger onderwijs. Kennis en inzicht bij de schoolkeuze zijn dus cruciaal. Dat dit vooral verkeerd uitpakt voor de kinderen van de laag opgeleide migranten is geen verrassing.

De mate van hulp en ondersteuning die van ouders wordt verwacht speelt ook een belangrijke rol bij het voortijdig schoolverlaten. We zien wederom de sterkste effecten in Duitsland en Oostenrijk. Als ouders in deze twee landen weinig of niet met hun kinderen over school praten of geen contact hebben met de leerkracht is er een kans van 1 op 2 dat zij voortijdig uitvallen!

Valkuilen en springplanken

Elk schoolsysteem kent zo zijn valkuilen en springplanken (Crul e.a. 2009). Het zijn vooral de algemene schoolkenmerken die bepalen of Turkse tweede generatie jongeren succesvol zijn. Het gaat daarbij vaak om dezelfde kenmerken die de doorstroming van kinderen uit arbeidersgezinnen belemmeren. We zien bij migrantenkinderen wel steeds een exponentiële vergroting van de problemen. Een kind pas op zesjarige leeftijd naar school laten gaan is niet goed voor arbeiderskinderen, maar het pakt nóg slechter uit voor kinderen van migranten. Tweede-taalverwerving op jonge leeftijd is voor hen van groot belang. Kinderen van arbeidsmigranten lopen zonder voorschool meteen een enorme taalachterstand op. Halve schooldagen en de vroege selectie maakt die achterstand op tienjarige leeftijd definitief. Maar wanneer schoolsystemen extra kansen bieden, worden die vaker gepakt door kinderen van migranten. Turkse en Marokkaanse tweede generatie jongeren in Nederland stromen veel vaker door naar het hoger onderwijs via de langere stapelroute van het beroepsonderwijs, dan kinderen uit autochtone gezinnen. Deze kinderen van arbeidsmigranten zetten meer door en zijn bereid meer te investeren in onderwijs.

Wat alle onderwijsfactoren die positief uitpakken voor de tweede generatie gemeen hebben is dat zij de tweede generatie goed voorbereiden op de volgende stap in de schoolloopbaan. De voorschool of een vroege start op de kleuterschool bereiden hen via het aanleren van de tweede taal beter voor op de lagere school. Het uitstellen van de selectie geeft hen meer tijd om de achterstand in te halen voordat zij cruciale testen voor vervolgonderwijs moeten doen. De alternatieve, langere route via het beroepsonderwijs geeft getalenteerde leerlingen voor wie de selectie te vroeg kwam extra tijd om de achterstand in te halen. De algemene regel lijkt dat een extra tijdsinvestering aan het begin (vroege start van de kleuterschool of uitstel van de selectie) een veel grotere tijdsinvestering later in de schoolloopbaan (bijvoorbeeld via het stapelen) overbodig maakt.

De gangbare ideeën over de voorwaarden voor succesvolle integratie worden door onze internationale vergelijking behoorlijk op z'n kop gezet: De grote nadruk in het integratiedebat ligt op de kenmerken van de ouders, maar die blijken slechts een deel van de verklaring voor het al dan niet bereiken van schoolsucces. Het schoolsysteem is minstens zo belangrijk. De verschillen in uitkomsten van landen zijn soms groter dan de verschillen in uitkomsten tussen autochtone en allochtone leerlingen binnen een land.

Dit inzicht is belangrijk voor onze nieuwe visie op integratie. Aan de ouders kan slechts beperkt worden 'gesleuteld'. Pogingen om ongeschoolde ouders van de eerste generatie alsnog te scholen of hen de nationale taal te leren hebben maar beperkt resultaat gehad. We kunnen echter wel op basis van de internationale vergelijking

ons schoolstelsel zó aanpassen dat kinderen van laag geschoolde migranten ouders gelijkwaardige kansen hebben op succes. Ieder land heeft specifieke problemen die het dient aan te pakken. De dramatisch lage doorstroming richting academische vooropleidingen in Oostenrijk kan alleen effectief worden gekeerd als kinderen al veel jonger instromen in de kleuterschool. De praktijk in Frankrijk, waar kinderen al op tweejarige leeftijd naar de kleuterschool gaan, heeft duidelijk een positief effect. Duitsland zou er in het beroepsonderwijs bij gebaat zijn om meer mogelijkheden te creëren om door te stromen naar hoger beroepsonderwijs, naar voorbeeld van buurland Nederland. Het Nederlandse beroepsonderwijs zou op zijn beurt een voorbeeld kunnen nemen aan Zwitserland dat jongeren begeleidt naar beroepsstages om zo de uitval in MBO-1 en -2 aan te pakken. Ook voor landen die relatief goed uit de vergelijking komen valt er van de ervaringen van andere landen veel te leren. Een voorbeeld is Zweden dat bij elk internationaal onderzoek naar schoolresultaten goed scoort. Hier valt echter op dat veel gymnasiumleerlingen niet doorstuderden en veelal terecht komen in ongeschoolde beroepen. Het Duitse systeem van leerwerkplaatsen zou voor deze jongeren een belangrijke aanvulling kunnen zijn op het weinig op de arbeidsmarkt gerichte Zweedse schoolstelsel.

Hoofdstuk 4

Succesvol op de arbeidsmarkt

De helft tot tweederde van de jongeren onder de 18 jaar in de grote Europese steden heeft tegenwoordig een migratieachtergrond. Steden die het lukt om het potentieel onder deze jongeren aan te boren slaan een belangrijke slag in de concurrentie met steden die daarin falen. De toekomst van de steden is nauw verbonden met de sociaal-economische stijging van de tweede en derde generatie.

De babyboomgeneratie, de generatie die direct na de tweede wereldoorlog is geboren, verlaat in de komende jaren massaal de arbeidsmarkt om met pensioen te gaan. In de grote steden zal de tweede generatie een belangrijk deel van die banen op het midden- en hogere niveau moeten gaan invullen. De socioloog Richard Alba spreekt daarom van *non zero sum mobility* (Alba 2009): De kinderen van migranten vullen de arbeidsplaatsen die vrijkomen op de arbeidsmarkt op zonder met de gevestigde werknemers te hoeven concurreren. Zijn er in Europa al voorbeelden van landen waarin een dergelijk optimistisch scenario zich ontvouwt?

In een stad als Stockholm of Parijs is in de midden- en hogere sectoren van de arbeidsmarkt de instroom inderdaad al zichtbaar. Berlijn is weliswaar een vergelijkbare wereldstad als Parijs, maar zoals we eerder zagen verloopt de doorstroming via het hoger onderwijs naar professionele banen daar zéér moeizaam. De kansen voor een optimistisch scenario voor de arbeidsmarkt hangen duidelijk sterk samen met de kansen die de tweede generatie in het onderwijs krijgt.

Van kassajuffrouw tot filiaalmanager!

De vroegtijdige schoolverlaters onder de tweede generatie jongeren kwamen als eersten de arbeidsmarkt op omdat zij immers het kortst op school zaten. De vroege schoolverlaters hebben het beeld van de tweede generatie lange tijd bepaald. Deze jongeren gingen in de grotere supermarkten aan de slag als kassameisjes of als vakkenvullers. Pizzakoerier op een opgevoerd brommertje vormde voor de jon-

gens een stoerder alternatief. Allemaal baantjes die het stereotype beeld van laag geschoolde migrantenjongeren bevestigden.

Inmiddels gaat ook de beter opgeleide tweede generatie, die langer doorstudeerde, de arbeidsmarkt op. Niet alleen de caissière is nu van Marokkaanse afkomst, maar steeds vaker ook de bedrijfsleider. Bij gemeentelijke instanties zijn allochtone vrouwen niet langer alleen maar de schoonmakers maar steeds vaker zitten jonge tweede generatie vrouwen – met of zonder hoofddoek – zelf achter de balies.

Voorbeelden van tweede generatie jongeren in topfuncties zijn er ook, maar ze zijn nog schaars. De hoog opgeleide tweede generatie jongere is vooral in bepaalde sectoren te vinden: de ICT, de zakelijke sector, de welzijns- en juridische sector. Jonge advocaten, accountmanagers en beleidsmedewerkers van Turkse of Marokkaanse afkomst vormen echter steeds vaker een substantieel deel van de werknemers in de kantoren in het centrum van de macht in de grote Europese steden.

Verschillen in arbeidsmarktpositie tussen landen

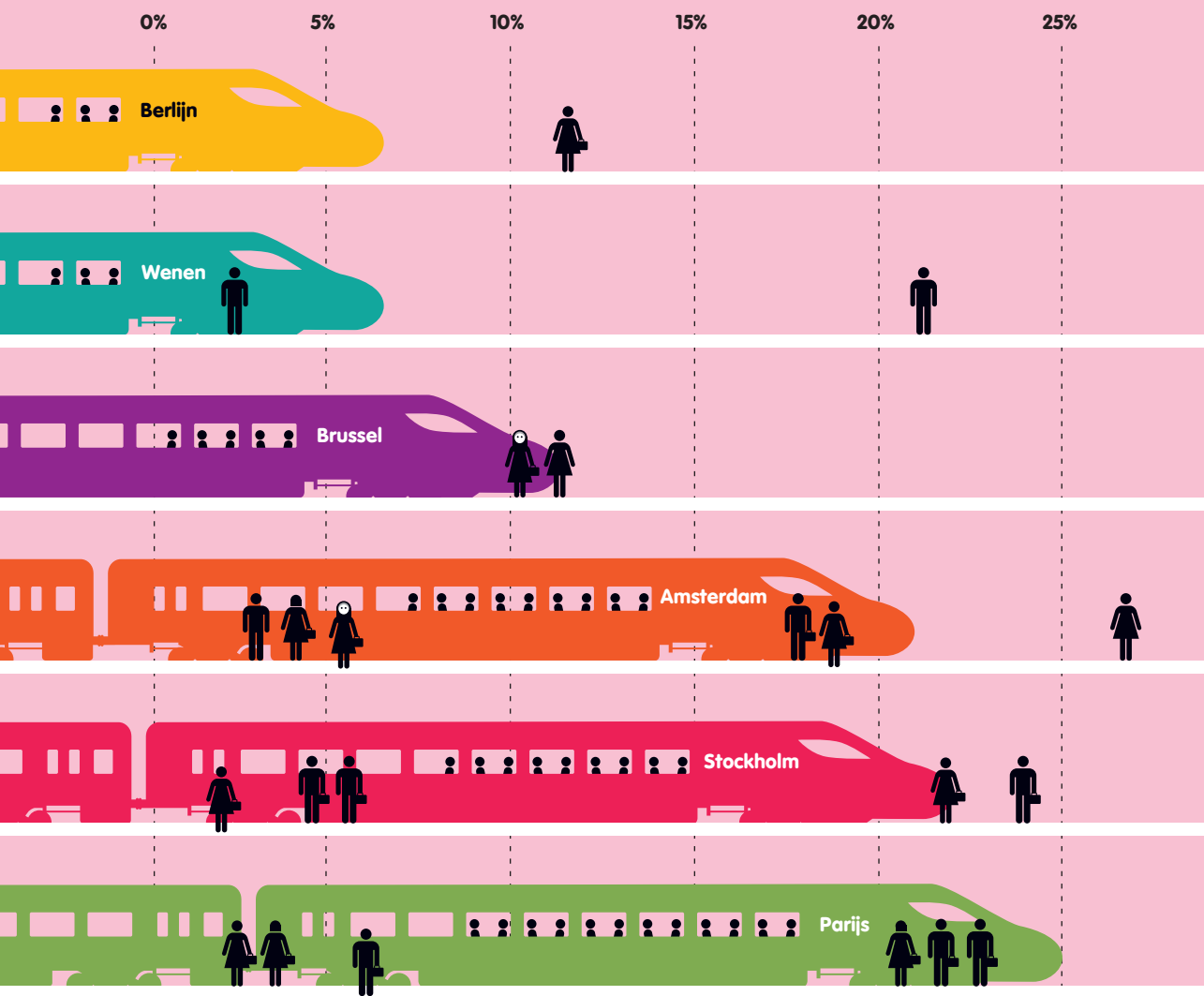
We gaven in het onderwijs hoofdstuk steeds een overzicht van de uitkomsten op basis van landen. We presenteren in dit hoofdstuk de uitkomsten per stad. De arbeidsmarktsituatie is namelijk, anders dan in het onderwijs, sterk verschillend in grote en kleinere steden. We concentreren ons daarom hier alleen op de hoofdsteden van de zeven landen.

De groep jongvolwassenen die een baan op het hoogste niveau (professionele functie) hebben is nog betrekkelijk klein. De verschillen die we in het onderwijs tussen landen zagen vinden we ook hier weer terug. Het percentage jongeren dat een professionele functie heeft is met 25% in Parijs en 20% in Stockholm drie keer zo hoog als in Berlijn (8%).

De verschillen op de arbeidsmarkt zijn minder groot tussen de landen dan was te verwachten op basis van de verschillen in onderwijsprestaties. Ter herinnering: er gaan zes tot zeven keer zo veel jongeren naar het hoger onderwijs in Frankrijk en Zweden als in Duitsland. Dit kleinere verschil is deels te verklaren doordat veel tweede generatie jongeren uit ons onderzoek in Frankrijk en Zweden nog studeren – ze studeren daar immers langer door – en de arbeidsmarkt dus nog op moeten gaan. De verschillen tussen de landen zullen in de toekomst dus nog wel verder toenemen. Dit is echter niet de enige verklaring. Een diploma van het hoger onderwijs is in Frankrijk en Zweden, waar veel mensen zo'n diploma hebben, niet hetzelfde waard als in Duitsland, waar veel minder mensen universitair zijn geschoold. Daardoor is de concurrentie voor hoog opgeleide tweede generatie jongeren in Frankrijk en Zweden veel groter.

Tabel 7

Turkse tweede generatie van laag opgeleide ouders:
Percentage professionals

Bijna de helft van de Turkse tweede generatie die in Amsterdam als professional werkt doet dat in een leidinggevende functie.

In Parijs, Stockholm en Amsterdam ontwikkelt zich een aanzienlijke middenklasse onder de tweede generatie.

In een dergelijke situatie delven tweede generatie jongeren vaker het onderspit bij het zoeken naar een baan op hun niveau. Veel jongeren zien zich daardoor gedwongen een baan onder hun niveau te accepteren.

De Turkse tweede generatie komt afhankelijk van de kansen op en het karakter van de landelijke of stedelijke arbeidsmarkt terecht in zeer uiteenlopende banen. Veel hoog opgeleide Turkse tweede generatie vrouwen werken in Zweden bijvoorbeeld voor de overheid, omdat dit land een uitgebreide welvaartsstaat kent, waar zorg en welzijn veel werkgelegenheid biedt. In Frankrijk, een land met een veel kleinere welvaartsstaat, werken Turkse tweede generatie vrouwen veel vaker dan in Zweden in de commerciële sector. In Nederland wordt het beeld van de Turkse tweede generatie professionals sterk bepaald door hun hoge participatie in het hoger beroepsonderwijs. De tweede generatie bekleedt daarom hier veel minder vaak dan in Frankrijk of Zweden universitair geschoolde functies als arts, econoom of psycholoog.

De Turkse tweede generatie die werkt aan de onderkant van de arbeidsmarktladder is zowel in omvang als in het type baan dat zij uitoefenen sterk verschillend. Er lijken in ieder land typische Turkse niches te ontstaan. De mannelijke vroege schoolverlaters in Straatsburg komen opvallend vaak terecht in de constructie en de bouw. Hun tegenhangers in Stockholm werken opvallend vaak in de beveiligingssector of in de taxibranche. In België worden laag geschoolde mannen vaak opgenomen in de Turkse middenstand. Niet alleen als verkoper in Turkse winkels, maar zij zijn opvallend vaak zelf eigenaar van een kleine supermarkt of een restaurant. In Amsterdam is er voor laag geschoolde jongeren een niche op Schiphol in de afhandeling van bagage en vrachtvervoer. Het is zwaar werk met onregelmatige werktijden, maar het betaalt relatief goed. Deze verschillende nichesectoren lijken een typisch Turks vangnet voor jongeren die het op school niet hebben gered. De baantjes worden veelal via het hechte Turkse netwerk verkregen.

We zoomen nu wat gedetailleerder in op de Turkse tweede generatie jongeren in drie Europese steden. De aanzienlijke verschillen in hun positie op de arbeidsmarkt illustreren hoe de kansen die de tweede generatie krijgt doorwerken op hoe de hele Turkse gemeenschap in die stad zich ontwikkelt. Elk land lijkt zelf de veel becomingmentarieerde 'integratieproblemen op de arbeidsmarkt' te creëren omdat zij die eerst zelf via haar onderwijssysteem en arbeidsmarkt produceert.

Stockholm

Het positieve effect van de ruime doorstroom naar universitaire studies is duidelijk zichtbaar in Stockholm. Eén op de vier Turkse tweede generatie jongeren werkt in goedbetaalde professionele banen. Een deel zelfs op managementniveau waar zij leidinggeven aan personeel onder hen. Anderen werken als ingenieur of universitair geschoold docent. Er tekent zich kortom een duidelijk zichtbare Turks-Zweedse middenklasse af in Stockholm.

De situatie in Stockholm kenmerkt zich daarnaast door een aanzienlijke groep Turkse tweede generatie jongeren met alleen een gymnasiumdiploma. Een deel van hen komt redelijk goed terecht in administratieve beroepen of in semi-geschoolde verkoopfuncties. De variatie is het grootst onder diegenen die vooral beroepsvakken op het gymnasium hebben gevolgd. Sommigen van hen komen in technisch geschoolde beroepen terecht waar ze nog verder worden opgeleid, of ze doen eerst nog een korte extra opleiding tot bijvoorbeeld verpleegster of tandartsassistent. Een andere groep echter volgt geen verdere opleiding of scholing en werkt als beveiligers of als eenvoudige verkoper in een supermarkt of winkel. Zij verzilveren hun beroepsgerichte gymnasiumdiploma eigenlijk op geen enkele manier op de arbeidsmarkt.

Amsterdam

De Turkse ouders van de tweede generatie jongeren in Amsterdam deden veelal zwaar en ongeschoold werk. Veel vaders werkten bijvoorbeeld in de Amsterdamse Fordfabriek en een aanzienlijke groep moeders werkte in de schoonmaak. Onder de kinderen van deze ouders vinden we slechts één vrouw die werkt in de schoonmaak en slechts één op de twintig mannen werkt als fabrieksarbeider. De werkkring van de Turkse tweede generatie in Amsterdam is dus onvergelijkbaar met die van hun ouders.

De Turkse tweede generatie is in Nederland sterk vertegenwoordigd in het hoger beroepsonderwijs. Dit verklaart hun hoge concentratie in beroepen die hierop aansluiten. Zij werken vaak in de jeugd-, welzijns- en onderwijssector. Onder hen bevinden zich basis- en middelbare-schooldocenten, counselors in ondersteunende functies op school en stafmedewerkers van ouder-kindcentra. De gezondheidssector is ook populair. Eén op de tien werkende tweede generatie Turkse vrouwen is apothekers-, dokters- of tandartsassistent of verpleegkundige.

De Turkse tweede generatie vrouwen werken in deze sectoren vaak met kinderen en patiënten met een migratie-achtergrond. De groeiende groep leerlingen, patiënten en cliënten met een migratie-achtergrond in het onderwijs, de gezondheids- en

welzijnssector is een extra reden om tweede generatie professionals aan te nemen. Zij bezitten extra taal- en culturele vaardigheden waar organisaties grote behoefte aan hebben. De participatie van deze vrouwen op de arbeidsmarkt is dus ook van groot maatschappelijk belang.

De waaier aan banen bij de mannen is veel groter en wijkt sterk af van die van de vrouwen. De goed geschoolde Turkse tweede generatie mannen zijn opvallend vaak werkzaam in beroepen als *consultant*, *publication manager* of als *software engineer*. Zij verdienen vaak aanzienlijke inkomens, veelal ook hoger dan die van de hoog opgeleide vrouwen.

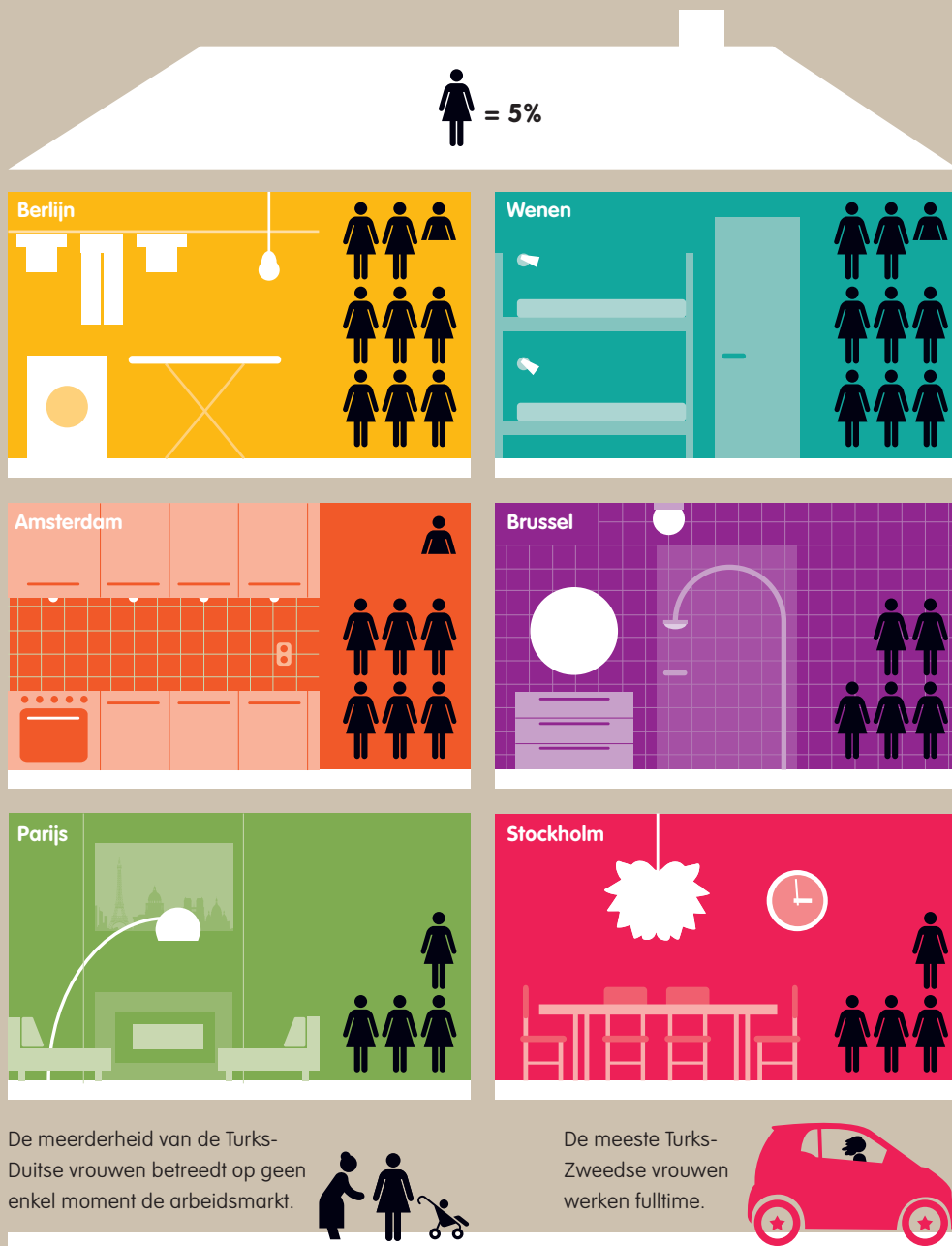
Berlijn

We zien de zeer sterke aanwezigheid in de jeugd-, welzijns- en onderwijssector van Turkse tweede generatie vrouwen in Amsterdam en Stockholm veel minder sterk terug in Berlijn. Slechts één op de tien werkende vrouwen in Berlijn is in deze sectoren te vinden. Dit betekent indirect dat ook hun specifieke expertise veel minder in deze sectoren aanwezig is. Het hoogst scorende beroep voor Turkse vrouwen in Berlijn is kapster. Eén op de acht werkende vrouwen is werkzaam in dit beroep. Dit geeft misschien wel het beste het verschil met de positie van Turkse tweede generatie vrouwen in Stockholm en Amsterdam weer. Het aandeel vrouwen in de midden-categorie is veel kleiner dan in de twee voorafgaande steden en zij zijn in Berlijn in de meer prestigieuze beroepen op één hand te tellen.

De Turkse tweede generatie mannen treden ook veel vaker in de voetsporen van hun vaders dan de tweede generatie mannen in Amsterdam en Stockholm. Drie op de tien Turkse tweede generatie mannen in Berlijn werkt als arbeider in de fabriek, als bouwvakker of in de groenvoorziening. Zij vertegenwoordigen, samen met de verkopers in winkels en personeel in de horeca, de helft tot tweederde van de mannelijke beroepsbevolking. Slechts een geringe groep mannen heeft zich echt economisch opgewerkt, vaak via de handel, bijvoorbeeld van mobiele telefoons of andere elektronica.

Tabel 8

Turkse tweede generatie vrouwen van laag opgeleide ouders
die niet participeren op de arbeidsmarkt

Emancipatie via de arbeidsmarkt

Het stereotiepe beeld van eerste generatie Turkse vrouwen is dat van de vrouw die letterlijk opgesloten zit in haar rol als verzorgster van het gezin. Klopt dit beeld voor vrouwen van de tweede generatie? Volgen zij het pad van hun moeders, of forceren zij een breuk met de traditionele rol van vrouwen in de Turkse gemeenschap? De uitkomsten tussen de landen in Europa zijn wederom zeer verschillend.

Het overgrote deel (79 en 80 procent) van de Turkse tweede generatie vrouwen in Parijs en Stockholm werkt. Zij doen dat, met name in Zweden, meestal fulltime. Daartegenover participeert 43% van de vrouwen in Berlijn en 42% in Wenen niet op de arbeidsmarkt. De verschillen zijn nog groter als we kijken naar de vrouwen met kinderen. In Stockholm heeft het hebben van kinderen nauwelijks effect op hun arbeidsparticipatie, maar in Duitsland en Oostenrijk is er een zeer sterk effect: tweederde van de tweede generatie vrouwen met kleine kinderen is niet actief in betaald werk. Zij dragen de zorg voor hun man en kinderen en leiden in vele opzichten hetzelfde leven als hun moeders.

Hoe zijn die wederom zeer grote verschillen tussen landen te verklaren? In Duitsland en Oostenrijk wordt in het publieke debat vaak gewezen naar de conservatieve opvattingen binnen de Turkse gemeenschap over de rol van vrouwen. Maar gezien de grote verschillen in uitkomsten tussen de landen kan die verklaring toch niet sluitend zijn. Waarom werken er anders zoveel vrouwen in Frankrijk en Zweden?

De belangrijkste verklaring blijkt te liggen in hoe de kinderopvang in het land is geregeld. Ook hier geldt weer dat negatieve kenmerken van de algemene voorzieningen in een land sterker doorwerken bij de tweede generatie. De veel conservatievere welzijnsarrangementen rond zorg en werk in Duitsland en Oostenrijk houden de tweede generatie Turkse vrouwen buiten de arbeidsmarkt, meer nog dan laag opgeleide autochtone vrouwen. Of andersom geredeneerd: de progressieve arrangementen in Zweden en Frankrijk maken het hen mogelijk om conservatieve rolpatronen in de Turkse gemeenschap te doorbreken. Een kans die de vrouwen duidelijk met beide handen aangrijpen.

De geringe voorzieningen in Duitsland en Oostenrijk voor de opvang van jonge kinderen in combinatie met de halve schooldagen (tot één uur 's middags) op de basisschool zijn een forse belemmering om de arbeidsmarkt op te gaan. Belangrijk is ook de in vergelijking tot andere landen lage opleiding van de Turkse tweede generatie vrouwen in Duitsland en Oostenrijk, waardoor zij op zeer vroege leeftijd van school gaan. De meisjes, die soms al op zestienjarige leeftijd het onderwijs verlaten, worden door hun moeder meestal direct ingezet voor verzorgingstaken in het gezin. Het vormt hun praktische voorbereiding op een rol als echtgenote. De meisjes hebben, op die jonge leeftijd, weinig ruimte om uit dit traditionele patroon te breken. Zij

betreden in de meeste gevallen op geen enkel moment de arbeidsmarkt. Dat is een belangrijk verschil met de andere landen.

Het systeem van kinderopvang in Zweden is het meest gunstig voor Turkse tweede generatie vrouwen, met als resultaat dat de overgrote meerderheid zich op de arbeidsmarkt begeeft. Alles in Zweden is er op gericht dat vrouwen, zelfs met heel kleine kinderen, kunnen werken. De uitgebreide Zweedse welvaartsstaat kan tenslotte alleen betaald worden als zowel mannen als vrouwen fulltime werken. Zo snijdt het mes van de kinderopvang aan twee kanten. De jonge kinderen profiteren van de vroege onderdompeling in de Zweedse taal en de vroege interactie met kinderen van Zweedse afkomst, tegelijkertijd emanciperen de vrouwen zich via de arbeidsmarkt. De door de staat gefinancierde kinderopvang verdient zich zo terug en biedt een mobiliteitskanaal voor de tweede generatie en hun kinderen.

In Nederland zijn de kosten voor kinderopvang voor een groot deel voor de ouders. Het inkomen uit een laag betaalde parttime baan weegt nauwelijks op tegen de kosten van de kinderopvang. Slechts één laaggeschoolde Nederlands-Turkse vrouw met kleine kinderen uit ons onderzoek koos er daarom voor om te werken. De arbeidsparticipatie van Turkse tweede generatie vrouwen met kinderen ligt hierdoor in Nederland procentueel dichter bij die van Duitsland en Oostenrijk dan bij die van Zweden.

Werkende getrouwde vrouwen maken het verschil!

We hebben tot nu toe vooral gekeken naar individuele sociale mobiliteit van de mannen en vrouwen van de tweede generatie. We verleggen nu onze blik naar de gezinnen. De mate waarin beide partners betaald werk verrichten verschilt opvallend sterk van land tot land.

De jonge Turks-Zweedse gezinnen in Stockholm leven het vaakst van twee inkomens. Beide partners werken in meer dan tweederde van de gevallen. De sociale mobiliteit in grote steden wordt in toenemende mate bepaald door het gezinsinkomen dat gezamenlijk wordt verdiend door beide partners. De mate waarin Turkse vrouwen de arbeidsmarkt opgaan is daarom doorslaggevend voor de inkomenssituatie: het bepaalt het besteedbaar inkomen en de investeringen die gedaan kunnen worden in luxe goederen, of de kinderen eigen computers kunnen hebben, waar er een huis gehuurd of gekocht kan worden.

Daar waar de Turkse tweede generatie in Stockholm het Scandinavische model van de tweeverdieners volgt 'kiest' de Turkse tweede generatie in Berlijn en Wenen merendeels het klassieke model van de mannelijke kostwinner. De trend in de overige landen is dat de man fulltime werkt en de vrouw parttime. De meest gunstige

Tabel 9

**Turkse tweede generatie vrouwen van laag opgeleide ouders:
aantal inkomens uit betaald werk in hun huishouden**

● beide partners
werken

● 1 inkomen
uit werk

● geen inkomen
uit werk

Amsterdam

Berlijn

Parijs

Stockholm

Wenen

Zurich

Het gezinsinkomen zakt gemiddeld
€ 1200 netto als de vrouw niet werkt.

financiële situatie is, niet verrassend, die van een fulltime werkende Turkse tweede generatie vrouw met een werkende partner. Zij komen in Nederland samen gemiddeld uit op een netto-inkomen van € 2700,- per maand. Een dergelijk inkomen geeft toegang tot de middenklasse van de stedelijke samenleving. Het gezinsinkomen zakt gemiddeld zo'n € 1200,- netto per maand als de vrouw niet werkt. Een gigantisch verschil! We vinden dezelfde trend in zulke sterk verschillende landen als Frankrijk, Oostenrijk en Zweden. De werkende vrouw maakt, kortom, het grote verschil.

Een hoger gezinsinkomen biedt de mogelijkheid om een sprong op de woningmarkt te maken. Tweede generatie gezinnen waar beide partners werken bezitten vaker een eigen huis en wonen vaker in een middenklassebuurt. Het type mobiliteit op de woningmarkt wordt voor een deel bepaald door het lokale of landelijk woningbouwbeleid. De tweeverdieners in Amsterdam vinden vaak een nieuw koopappartement voor starters in typische migrantenwijken. De grootschalige stadvernieuwing in die Amsterdamse buurten biedt die mogelijkheid. De tweeverdieners in Stockholm verlaten juist deze wijken omdat daar geen hoogwaardige en betaalbare nieuwbouw is en zij huren of kopen een appartement in gemengde middenklassebuurten. In Berlijn biedt een hoger gezinsinkomen de mogelijkheid om door te stromen naar beter onderhouden en grotere huurwoningen. In België heeft de eerste generatie vaak een eigen woning gekocht, om te voldoen aan de eis tot het hebben van 'gepaste woonruimte' om in aanmerking te komen voor gezinshereniging. Een groot nadeel is dat deze woningen vaak in arme migrantenbuurten zijn gelegen. De opwaarts gestegen tweede generatie kiest ervoor uit deze buurten weg te gaan door een woning te kopen in gemengde wijken aan de rand van de stad.

Mobiliteit op de woningmarkt biedt in alle gevallen een betere uitgangspositie voor de kinderen van de tweede generatie: Zij hebben vaker een eigen kamer, wonen in veiligere buurten en gaan naar beter gemengde scholen die doorgaans ook hogere onderwijsprestaties laten zien. De werkende moeders bieden met hun bijdrage aan het gezinsinkomen de derde generatie dus ook letterlijk de kans om te ontsnappen uit de arme migrantenwijken en de slechter presterende scholen.

Discriminatie op de arbeidsmarkt

De tweede generatie is, in tegenstelling tot de eerste generatie, in Europa geschoold en opgegroeid. Zij zouden feitelijk geen extra belemmeringen op de arbeidsmarkt moeten ondervinden. De werkelijkheid is helaas anders. De tweede generatie werkt in alle landen systematisch onder haar niveau en is vaker werkloos dan autochtone jongeren, zelfs als zij precies dezelfde leeftijd en dezelfde opleiding hebben. We geven hier een paar van de meest opvallende uitkomsten.

In Duitsland doen Turkse tweede generatie jongeren (25-29 jaar) met een voltooide beroepsopleiding en -stage twee keer zo vaak ongeschoold werk als jongeren van dezelfde leeftijd en opleiding van Duitse afkomst. In Nederland zijn hoog opgeleide Turkse tweede generatie jongeren van dezelfde leeftijd vier keer zo vaak werkloos als jongeren van Nederlandse afkomst met hetzelfde opleidingsniveau. Hoog opgeleide autochtone jongeren in België werken twee keer zo vaak op hun opleidingsniveau als Turks-Belgische jongeren van dezelfde leeftijd en opleiding. In Zweden zijn Turkse tweede generatie jongeren met een gymnasiumdiploma vijf keer zo vaak werkloos als jongeren van Zweedse afkomst met precies hetzelfde diploma. Ook in Oostenrijk weten autochtone voortijdige schoolverlaters twee keer zo vaak werk te vinden op geschoold niveau als Turkse tweede generatie jongeren met hetzelfde lage schoolniveau.

Racisme en discriminatie ten opzichte van tweede generatie jongeren wordt steeds vaker overtuigend aangetoond. Een aantal malen is nu al via onderzoek bewezen dat bij gelijke sollicitatiebrieven en cv's waarin alleen de naam is veranderd, Peter wel wordt uitgenodigd, maar Youssef niet. Arbeidspsychologe Eva Darous vond op basis van deze methode dat kandidaten met een niet-Nederlands klinkende naam 22 procent minder kans hadden om door de selectie te komen dan kandidaten met een Nederlands klinkende naam.

In grote steden kunnen de werkgevers in het onderste segment van de arbeidsmarkt het zich steeds moeilijker permitteren om allochtone jongeren te weren, want zij zijn gewoonweg het aanbod op de arbeidsmarkt. Aan de bovenkant is die ruimte op de arbeidsmarkt er helaas nog wel. Het is een ontluisterende conclusie dat juist de meest succesvolle en meest volhardende tweede generatie jongeren het vaakst te maken krijgen met discriminatie.

De helft van de Turkse tweede generatie jongeren in het TIES onderzoek meldt dat zij discriminatie hebben ondervonden bij het zoeken naar werk. Een speciale positie nemen de vrouwen met een hoofddoek in. Zij zijn vaker werkloos dan vrouwen zonder hoofddoek en zij rapporteren ook twee keer zo vaak ervaringen van discriminatie bij het zoeken naar werk. De cijfers van melding van discriminatie blijken eerder een onderschatting dan een overschatting. Diepteinterviews met hoog opgeleide tweede generatie jongeren tonen aan dat de meeste professionals zeer terughoudend zijn om afwijzingen als discriminatie te benoemen (Rezaï e.a. 2012).

Waarom is er zo weinig aandacht voor deze problematiek? De lagere prestaties van kinderen van migranten in het onderwijs worden in veel landen heftig besproken. Het is zelfs vaak het belangrijkste argument om het integratiebeleid failliet te verklaren. De discussie over discriminatie op de arbeidsmarkt is daarbij vergeleken onbegrijpelijk lauw. Het allerlaatste taboe in het integratiedebat lijkt de discussie over discriminatie en racisme.

Oplopende werkloosheid

De oplopende werkloosheid onder allochtone jongeren is de grote onbekende factor voor de toekomst. De vrij gematigde werkloosheidscijfers uit het TIES survey vormden een momentopname precies aan het begin van de financiële crisis. De werkloosheidscijfers zijn sindsdien enorm opgelopen. In Nederland is nu 1 op 3 jongeren van Turkse of Marokkaanse afkomst werkloos. In vijf jaar tijd is hun aandeel verdriedubbeld (Forum 2012).

De situatie in Frankrijk is, in vergelijking tot de andere landen, het meest zorgwekkend. Reeds in het TIES onderzoek was de werkloosheid, zeker gezien het relatief hoge opleidingsniveau van de Turkse tweede generatie in Frankrijk, met 16% zeer hoog. De overgang van school naar werk verloopt in geen ander land zo problematisch als in Frankrijk. Dit is niet alleen een probleem voor allochtone jongeren, ook de jeugdwerkloosheid onder autochtonen is één van de hoogste in Europa. Veel Frans-Turkse jongeren zijn lange tijd werkloos na het verlaten van school. Zoals we overal zien worden juist de schoolverlaters door de economische crisis het hardst getroffen, en de kinderen van migranten nog harder.

Etnische onderklasse of moderne yuppies

Wat weten we nu over de positie van de Turkse tweede generatie in de verschillende steden? In welke stad vormt zich een 'etnische onderklasse' en waar zien we de eerste groep Turkse yuppies verhuizen naar dure koopappartementen? Bijna de helft van de getrouwde Zweeds-Turkse jongeren in Stockholm zegt dat zij 'comfortabel kunnen leven'. Dit statement wordt ook door een derde van de getrouwde Turkse tweede generatie jongeren in Frankrijk en een op de vijf in Zwitserland geuit. In alle andere landen is dit aandeel aanzienlijk kleiner. In Oostenrijk zegt bijvoorbeeld slechts vijf procent comfortabel te kunnen leven en in Duitsland 15 procent. Oostenrijk is ook het land waar de grootste groep, namelijk 15 procent, zegt vaak niet rond te kunnen komen van het gezinsinkomen.

Het beeld dat opduikt uit de verschillende Europese landen is zeer verhelderend. De Turkse tweede generatie in Zweden en Frankrijk presteert goed in het onderwijs, en redelijk tot goed op de arbeidsmarkt, met name door de hoge participatie van vrouwen. Het aantal hoog opgeleide tweeverdieners is aanzienlijk in Frankrijk en Zweden en zal in de toekomst nog verder toenemen. De positie van de Turkse tweede generatie in Duitsland en Oostenrijk staat daar diametraal tegenover. Schoolprestaties blijven hier ver achter, veel vrouwen gaan niet de arbeidsmarkt op en veel mannen doen laag- of ongeschoold werk.

In het maatschappelijke debat over integratie wordt de ontvangende samenleving veelal als een gegeven beschouwd. De lens is vooral op de migrantengroepen zelf gericht. Waarom vallen zij uit in het onderwijs, waarom participeren vrouwen niet op de arbeidsmarkt? Maar als we jongeren met dezelfde afkomst (ouders geboren in Turkije) en met dezelfde startpositie (allemaal geboren in Europa, in gezinnen met laag opgeleide ouders) vergelijken dan ontstaat er een heel ander perspectief. Dan blijkt de wijze waarop de ontvangende samenleving is ingericht een zeer grote rol te spelen. De enorme verschillen in uitkomsten als gevolg van de verschillen in onderwijssystemen en zorgarrangementen vormen evenzoveel aanwijzingen waaruit we kunnen lezen hoe een geslaagd integratiebeleid eruit zou moeten zien.

Verder valt op dat terwijl in het maatschappelijke debat over migranten en hun kinderen veel wordt gesproken over de jongens, de Europese vergelijking juist de cruciale rol van de jonge vrouwen laat zien. Samenvattend kan worden gesteld dat samenlevingen die tweede generatie vrouwen goede onderwijskansen bieden en hen de mogelijkheid geven om werk en zorg te combineren via betaalde kinderopvang, hiermee aan de positieve kant van het verhaal komen te staan. Landen die dit nalaten creëren een potentiële onderklasse, waarvan de gevolgen zich helaas ook in de derde generatie zullen manifesteren.

Emancipatie van de tweede generatie

Er is in een aantal landen sprake van aanzienlijke sociale mobiliteit. De groep die stijgt maakt als vanzelf ook een belangrijke emancipatie door. Turkse tweede generatie meisjes die hun vwo-diploma behalen zijn na deze zesjarige investering in het onderwijs sterk gemotiveerd om door te studeren op de universiteit. Eenmaal op de universiteit is hun studie hun prioriteit en niet het zoeken van een huwelijkspartner. Studie is ook voor de ouders een legitieme reden om het huwelijk uit te stellen. De studentes willen vervolgens, na hun intensieve investering in hun opleiding, ook iets met hun studie doen. Zij zijn inmiddels op een leeftijd waarop zij meer zeggenschap over hun leven kunnen opeisen. Een meisje van zestien dat de school verlaat kan dat in veel geringere mate. Uit ons onderzoek (Crul e.a. 2012) blijkt dat veel jonge vrouwen na hun universitaire studie een huwelijk of het krijgen van kinderen uitstellen omdat hun prioriteit ligt bij hun carrière. De kern van ons verhaal is dat emancipatie niet het gevolg is van, al dan niet gedwongen, aanpassing aan de nationale norm, maar het resultaat van een individuele ontwikkeling en het krijgen van kansen.

De sociaal-economisch succesvolle tweede generatie onderscheidt zich sterk in haar opvattingen over allerlei maatschappelijke onderwerpen. Zij vertegenwoordigen in alle steden het meest progressieve deel van hun gemeenschap: zij verdedigen het

sterkst (zowel mannen als vrouwen) het recht van vrouwen op werk en hebben de meest liberale opvattingen over seks voor het huwelijk. In Frankrijk vinden hoog opgeleide Turkse tweede generatie mannen en vrouwen twee keer zo vaak als laag opgeleide tweede generatie jongeren dat vrouwen mogen werken als zij jonge kinderen hebben. Zij vinden ook twee keer zo vaak dat het geen enkel probleem is als een vrouw in een bedrijf leiding geeft aan mannen. De trend is in alle landen hetzelfde.

We stelden in de inleiding van dit boek dat het integratiedebat op een dood spoor zit. Enerzijds omdat de rechtspopulisten de consequenties van de demografische realiteit niet willen erkennen en anderzijds omdat de gevestigde partijen het eveneens door de demografische realiteit achterhaalde idee van aanpassing als kern van hun politieke programma's voeren. De progressieve gevestigde partijen verdedigen hun politieke agenda van aanpassing op basis van progressieve waarden zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen, en het recht voor vrouwen om te beslissen over hun eigen seksualiteit. Ook zij suggereren dat de nieuwkomers en hun kinderen, eventueel met dwang, de 'moderne tijd' in moeten worden gebracht. Het is echter onmogelijk om mensen tot emancipatie te dwingen. Je kunt vrouwen niet dwingen tot emancipatie omdat dit de norm is van de dominante groep. Je kunt mannen niet dwingen tot een andere opvatting over seksualiteit. Met de oproep tot aanpassing aan progressieve waarden heeft 'Links' het kernidee van emancipatie overboord gegooit: Het geloof dat deze progressieve waarden aan migranten en hun kinderen net zo veel te bieden hebben als aan iedereen. We zien echter dat overal waar kinderen van migranten de kans krijgen om zich te ontwikkelen en waar zij gelijkwaardig worden behandeld zij deze progressieve waarden met veel overtuiging omarmen. Daar waar zij echter gemarginaliseerd worden, omarmen zij conservatieve waarden, vaak zelfs nog conservatievere dan hun ouders.

Hoofdstuk 5

Generation MiX

Het onderwijssysteem biedt in een aantal landen belangrijke kansen tot emancipatie. De opkomende middenklasse van Turkse afkomst in Stockholm en Parijs vormt hiervan een uitdrukking. De sterke ongelijkheid in andere landen leidt juist tot een grote gemarginaliseerde groep. Dit is een belangrijk vertrekpunt voor de twee toekomstscenario's die we de lezer in dit hoofdstuk bieden. We maken hier gebruik van de ideeën van de Franse politicoloog Dominique Moïsi. Moïsi schetst in zijn 'Geopolitiek van Emoties' een aantal mogelijke toekomstscenario's (2009). We gebruiken zijn scenario's in een enigszins aangepaste vorm. Het eerste scenario is dat van angst en vernedering, een scenario waarin groepen zich steeds verder terugtrekken op zichzelf en de samenleving meer en meer gepolariseerd raakt. Dit onaantrekkelijke scenario vertegenwoordigt de ene kant van het spectrum. Hier tegenover schetst Moïsi een scenario van empowerment en hoop, waarin verschillende etnische groepen in staat zijn scheidslijnen te slechten en waar gelijkwaardigheid en emancipatie de belangrijkste uitkomsten zijn.

Het ideaaltypische toekomstscenario van empowerment en hoop is voor de steden weggelegd die gelijkwaardige kansen bieden aan nieuwkomers en hun kinderen, waar racisme actief wordt bestreden en waar een open, op de buitenwereld gericht, klimaat heerst. We zien hier bijvoorbeeld dat migranten en hun kinderen zich identificeren met het land en de stad waar zij wonen. Het doemscenario van angst en vernedering is verbonden aan steden waar nieuwe groepen en hun nazaten weinig kansen tot opwaartse mobiliteit wordt geboden en waar racisme en uitsluiting veelvuldig voorkomen. De bevolking in deze steden is vaker naar binnen gericht en sluit zich vaker op in de eigen etnische groepen. De interetnische contacten verlopen moeizaam en vriendschappen tussen jongeren uit de oude meerderheidsgroep en tweede generatie jongeren zijn zeldzaam.

De periode van overgang naar een *majority-minority city* beïnvloedt op een belangrijke manier de richting van de toekomstscenario's. Het is een belangrijk kantelmoment. Het feit dat de autochtone groep haar dominante positie verliest, biedt potentieel de kans tot de ontwikkeling naar een meer gelijkwaardige samenleving. Een samenleving waarin door de verschuiving van de macht er een meer

rechtvaardige verdeling komt en het onderlinge respect tussen etnische groepen toeneemt. Echter, in een stad waar de sociale ongelijkheid samenvalt met etnische scheidslijnen kan het kantelmoment juist leiden tot meer polarisatie. De middenklasse uit de oude meerderheidsgroep trekt zich hier vaak als eerste terug in een zelfverkozen getto. Zij sturen hun kinderen naar 'witte scholen' en vertrekken uit de zogenaamde 'migrantenwijken'.

Amsterdam

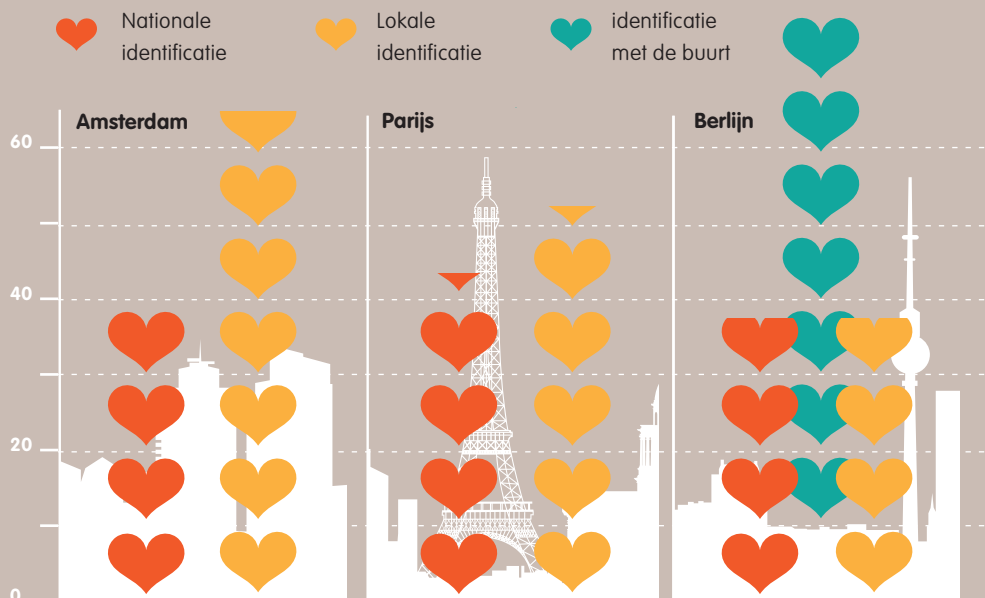
In een populaire Nederlandse spelshow kreeg een jonge vrouw met een Marokkaanse voor- en achternaam de vraag waar zij vandaan kwam. Zij antwoordde: "Amsterdam." "Ja," zei de presentatrice, "maar waar ben je vandaan?" "Nederland," zei de vrouw. Met een lichte irritatie in haar stem antwoordde de presentatrice: "Okay, maar waar ben je geboren?" De Marokkaans-Nederlandse vrouw liet zich niet van haar stuk brengen en antwoordde droogjes: "Nederland, daar ben ik geboren en opgegroeid."

In de media wordt vaak gesproken over *nieuwkomers* die in de samenleving moeten integreren. Daarmee worden meestal zowel migranten als hun kinderen bedoeld. Die kwalificatie is natuurlijk terecht voor de eerste generatie, omdat zij uit een ander land zijn gekomen en een nieuwe plek moeten vinden in de samenleving. Hun kinderen zijn in toenemende mate echter geboren en opgegroeid in Duitsland, Frankrijk of Nederland. Zij behoren tot die samenlevingen vanaf de dag dat ze zijn geboren. Zij staan, zoals de Nederlandse socioloog Willem Schinkel betoogt, niet buiten de samenleving maar zijn er een onlosmakelijk deel van (Schinkel 2007).

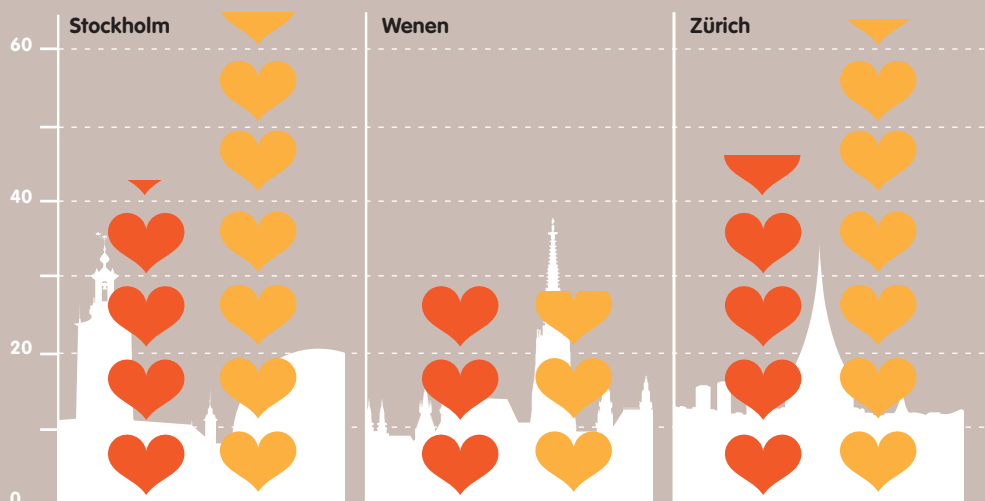
Toch krijgt de tweede generatie vaak door anderen (zoals hierboven beschreven) het label migrant of nieuwkomer opgeplakt. In Europa, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amerika, is het veel moeilijker om de Duitse, Nederlandse of Franse identiteit op te eisen. Je bent in Amerika *Italo-American* of *African-American*. Omdat iedereen (behalve de oorspronkelijke, dan ook *Native-American* genoemde, bevolking) uit een migrantenfamilie afkomstig is, is dat een door iedereen geaccepteerde manier van identificeren. Je hoeft ook niet te kiezen of je méér Italiaans of méér Amerikaans bent. Je mag je Amerikaans noemen, ook als je sterk je Italiaanse roots benadrukt (Schneider e.a., 2012). De geschiedenis van je familie is juist een deel van wat je tot Amerikaan maakt. Nu is Amerika natuurlijk al eeuwen een immigratieland terwijl Europese landen nog maar net uit de ontkenningfase zijn ontwaakt om in te zien dat zij de facto immigratielanden zijn. We willen de Amerikaanse situatie niet idealiseren, maar toch kunnen we wat leren van hoe in Amerika al eeuwen met etnische en religieuze verschillen wordt omgegaan.

Tabel 10

Sterke of zeer sterke nationale en lokale identificatie

De Turkse tweede generatie in Berlijn identificeert zich het sterkst van alle steden met de buurt maar juist het zwakst met de stad en het land. Wellicht is dit het beste bewijs van hun marginale positie.

De Turkse tweede generatie die zich zeer zwak of helemaal niet identificeert met de nationale identiteit is het grootst in Wenen.

In Europa wordt identiteit steeds vaker voorgesteld als een keuze tussen twee loyaliteiten. Je vindt je Turkse achtergrond belangrijk? Dan ben je geen echte Duitser of Nederlander. In veel onderzoek worden mensen ook op deze manier bevraagd: "Voel je je meer Turks dan Nederlander?" In het al eerder genoemde TIES onderzoek zijn de vragen van elkaar losgekoppeld: "In welke mate voel je je Turks?" en "In welke mate voel je je Nederlands?" Dan blijkt dat de groep die beide identiteiten gelijkwaardig sterk voelt (even sterk of even zwak) in alle landen veel groter is dan de groep die zich wel sterk Turks voelt, maar zwak Nederlands (of Frans etc.). De tweede generatie in Europa voelt zich, net zoals in Amerika, het prettigst als zij zich met beide identiteiten kunnen identificeren.

Zoals uit het voorbeeld uit de spelshow duidelijk wordt is het voor de tweede generatie het moeilijkst om de nationale identiteit (Ik ben Duitser, Fransman etc.) te claimen. De lokale of stedelijke identiteit is meestal meer open en toegankelijk (Ik ben een Amsterdammer). De stedelijke identiteit kan een alternatief zijn voor het thuisgevoel voor de tweede generatie. Dat blijkt ook het geval. Het is makkelijker om je als tweede generatie jongere als Amsterdammer te identificeren dan als Nederlander. Dit heeft er ook mee te maken dat de tweede generatie vaak in de stad waar zij wonen is geboren en opgegroeid: tussen de 80 en 90 procent van onze respondenten woont al hun hele leven in de stad waar wij hen interviewden. Voor de jongeren uit de oude meerderheidsgroep verschilt het per stad, maar bij hen ligt het percentage gemiddeld 20 of 30 procent lager. Zij zijn vaak pas op latere leeftijd naar de stad gekomen. Autochtone jongeren zijn vaker de eigenlijke nieuwkomers in de stad.

We zien bij de stedelijke identiteit dezelfde verschillen tussen de landen als bij de nationale identiteit. De Oostenrijks-Turkse jongeren in Wenen identificeren zich het minst sterk met de stad. De Turkse tweede generatie jongeren in Berlijn volgen hen, met ook slechts een minderheid die zich sterk identificeert als *Berliner*. De Turkse tweede generatie identificeert zich sterk met hun stad in Stockholm en Zürich. Zij doen dat zelfs twee keer zo vaak als in Wenen.

De tweede generatie jongeren zijn in de nog diepere laag van de stad, in hun eigen buurt, zeer sterk geworteld. Zij wonen vaak nog in de buurt waarin zij zijn opgegroeid en veel van hun familieleden en vrienden wonen in dezelfde buurt. Hun eigen kinderen gaan soms zelfs naar de basisschool die zij zelf bezochten. Zij spreken het lokale dialect en zij hebben de typische jeugdcultuur van de stad en de buurt voor een belangrijk deel vormgegeven. De Turkse tweede generatie in Berlijn identificeert zich het vaakst (75%) van alle steden sterk met hun buurt. De discrepantie tussen de zwakke identificatie met het land en de stad en de sterke identificatie met de buurt in Berlijn is misschien wel het beste bewijs voor de marginale positie die de Turkse tweede generatie inneemt in Duitsland. Zij voelen zich thuis in *Kreuzberg*, maar niet geaccepteerd als Berlijnse of Duitser.

De geringe identificatie met de nationale en lokale identiteit in Berlijn en Wenen is een eerste aanwijzing voor een toekomstscenario van de angst en de vernedering. De gunstige uitkomsten in Zürich, Parijs en Stockholm zijn een eerste aanwijzing voor een toekomstscenario van empowerment en hoop.

Het gevoel er bij te mogen horen is in alle landen sterk gerelateerd aan sociale mobiliteit. Hoe hoger de opleiding hoe meer men zich identificeert met de nationale en stedelijke identiteit. Vrouwen die niet toetreden tot de arbeidsmarkt en werklozen identificeren zich het zwakst. Zij scoren juist hoog op identificatie met de Turkse identiteit, waarop zij zich lijken terug te trekken.

Interetnische vriendschappen

De tweede aanwijzing voor een scenario van hoop is de mate waarin we interetnische vriendschappen in de steden vinden. In het scenario van angst en vernedering trekken mensen zich terug in de eigen groep. Dit gebeurt veruit het meest in de steden Berlijn en Wenen en het minst in Stockholm en Parijs. De groep die het meest afgesloten leeft bestaat uit de jongeren die conservatief religieus zijn en een politieke invulling van de islam voorstaan. Zij antwoorden bijvoorbeeld op de vraag of islam de *enige politieke autoriteit* is “mee eens” of “zeer mee eens”. Op een enkeling na bidt iedereen in deze groep zeer regelmatig. Een kwart van hen bidt vijf keer per dag. Bijna allemaal gaan ze regelmatig (elke vrijdag of vaker) naar de moskee. Deze groep is het grootst in Berlijn (28%) en, niet onverwacht, het kleinst in Stockholm (6%) en Zürich (5%).

Deze jongeren hebben over het algemeen zeer conservatieve opvattingen over de rol van mannen en vrouwen. In Duitsland zegt bijvoorbeeld tweederde van hen dat vrouwen in leidinggevende functies geen autoriteit over mannen zouden moeten hebben en driekwart dat vrouwen niet moeten werken als zij kleine kinderen hebben. Zij hebben over het algemeen een vrij negatieve houding ten opzichte van de autochtone bevolking. Deze kleine, maar in vele opzichten zeer uitgesproken, groep komt vaak in beeld in de media en politieke debatten. Zij zijn sterk oververtegenwoordigd in de groep jongeren die voortijdig het onderwijs verlaten. Het ontbreken van mobiliteit leidt blijkbaar tot een omarming van een conservatieve vorm van islam. Een alternatieve identiteit waaraan (zelf)respect kan worden ontleend.

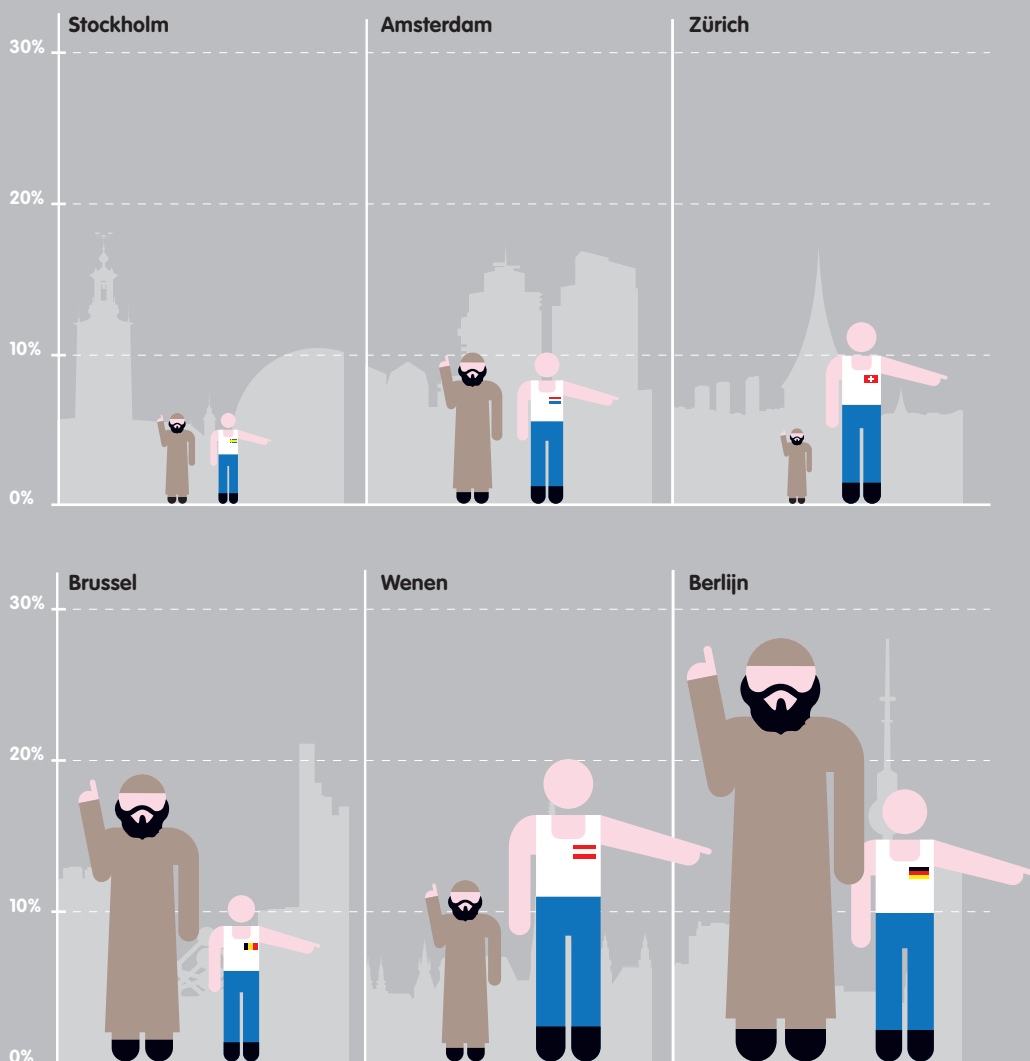
Binnen de groep autochtone jongeren die geen gemengde vriendenkring heeft is er ook een subgroep die zich sterk terugtrekt. Zij antwoorden op de vraag of andere culturen een bedreiging vormen “bedreigend” of “zeer bedreigend”.

Tabel 11

Turkse tweede generatie met laag opgeleide ouders die een conservatief-religieuze islam voorstaan en autochtone jongeren die andere culturen als (zeer) bedreigend ervaren

De autochtone xenofoben en de streng religieuze islamieten hebben sterk vergelijkbare conservatieve opvattingen over de positie van vrouwen.

De polarisatie tussen elkaar uitsluitende etnische groepen is het grootst in Wenen en Berlijn.

De grootste groep die dit vindt vinden we in Wenen (20%) gevolgd door Berlijn (18%). De groep is het kleinst in Stockholm (6%). De dynamiek binnen de groep van autochtone jongeren die andere culturen als een bedreiging ervaren lijkt eigenlijk in veel opzichten op de dynamiek binnen de groep van conservatief religieuze tweede generatie jongeren. Zo zijn ook zij het beste op hun gemak binnen de eigen groep. Hun opvattingen over de rol van vrouwen en de verdeling van taken in het gezin is, vergelijkbaar met de conservatief religieuze tweede generatie jongeren, tamelijk traditioneel. Meer dan de helft van deze autochtone jongeren in Duitsland (waar de grootste groep zich bevindt) is tegen het buitenshuis werken van vrouwen met kleine kinderen. Deze autochtone jongeren lijken in veel van hun opvattingen eigenlijk meer op de conservatief religieuze Turkse tweede generatie jongeren dan op andere autochtone jongeren.

Deze twee onverdraagzame groepen vormen twee kanten van dezelfde medaille. Zij willen, ondanks dat ze veel opvattingen delen, toch zo ver mogelijk uit elkaars buurt blijven. Driekwart van de autochtone jongeren die andere culturen als een bedreiging zien wil graag weg uit hun buurt omdat er “te veel migrantenfamilies wonen”. Zij willen in overgrote meerderheid hun kinderen niet naar scholen sturen met veel migrantenkinderen en vermijden bewust gelegenheden waar allochtone jongeren uitgaan. De houding van de twee groepen in de superdiverse stad karakteriseert zich door een oppositionele houding ten opzichte van diversiteit: *oppositional diversity*. Het zijn deze twee groepen waardoor het multiculturalisme onder vuur ligt. Tolerantie voor hun ideeën leidt tot intolerantie in de samenleving.

De jongeren uit de bovenstaande twee groepen marginaliseren zichzelf door zich op te sluiten in hun eigen etnische groep. De posities van macht en invloed zullen nog geruime tijd in handen zijn van de oude meerderheidsgroep. Dit geeft de autochtone jongeren wellicht nog het gevoel dat, ondanks de demografische ontwikkelingen, de autochtonen aan de touwtjes blijven trekken. Dat is echter een misvatting. Als de babyboomgeneratie de arbeidsmarkt verlaat zullen zij opgevolgd worden door een etnisch veel diversere laag managers en beleidsmakers.

Het netwerk van deze jongeren zal in de nabije toekomst steeds kleiner worden en minder invloed en kansen bieden. Ze zullen de aansluiting missen naar werk en als gevolg daarvan naar een betere toekomst voor hun kinderen. De twee groepen zijn de zichtbare protagonisten van het scenario van de angst en vernedering. Dit scenario lijkt reeds het meest werkelijkheid te worden in Wenen en Berlijn, waar deze twee groepen samen een aanzienlijk deel van de stedelijke jeugd vormen.

Het scenario van de hoop

Televisiemakers zetten graag een debat op vanuit scherpe tegenstellingen met duidelijk herkenbare stereotypen. Een imam die homoseksualiteit veroordeelt die in debat gaat met een rechtspopulist past goed in een dergelijk concept. Dit versterkt ons beeld dat etnische groepsgrenzen niet of nauwelijks zijn te overschrijden en dat iedereen in zijn eigen etnische groep leeft. De 'gewone' jongeren (zowel tweede generatie jongeren als autochtone jongeren) die dat wel dagelijks doen zijn minder interessant voor zo'n opzet. Deze jongeren vormen echter een grotere groep dan zij die zich terugtrekken in de eigen etnische groep.

Onder de jongeren van de tweede generatie blijken we de meeste diverse vriendengroepen te vinden. Zij zijn, wederom, het talrijkst in Parijs, Stockholm en Zürich en het kleinst in aantal in Berlijn en Wenen.

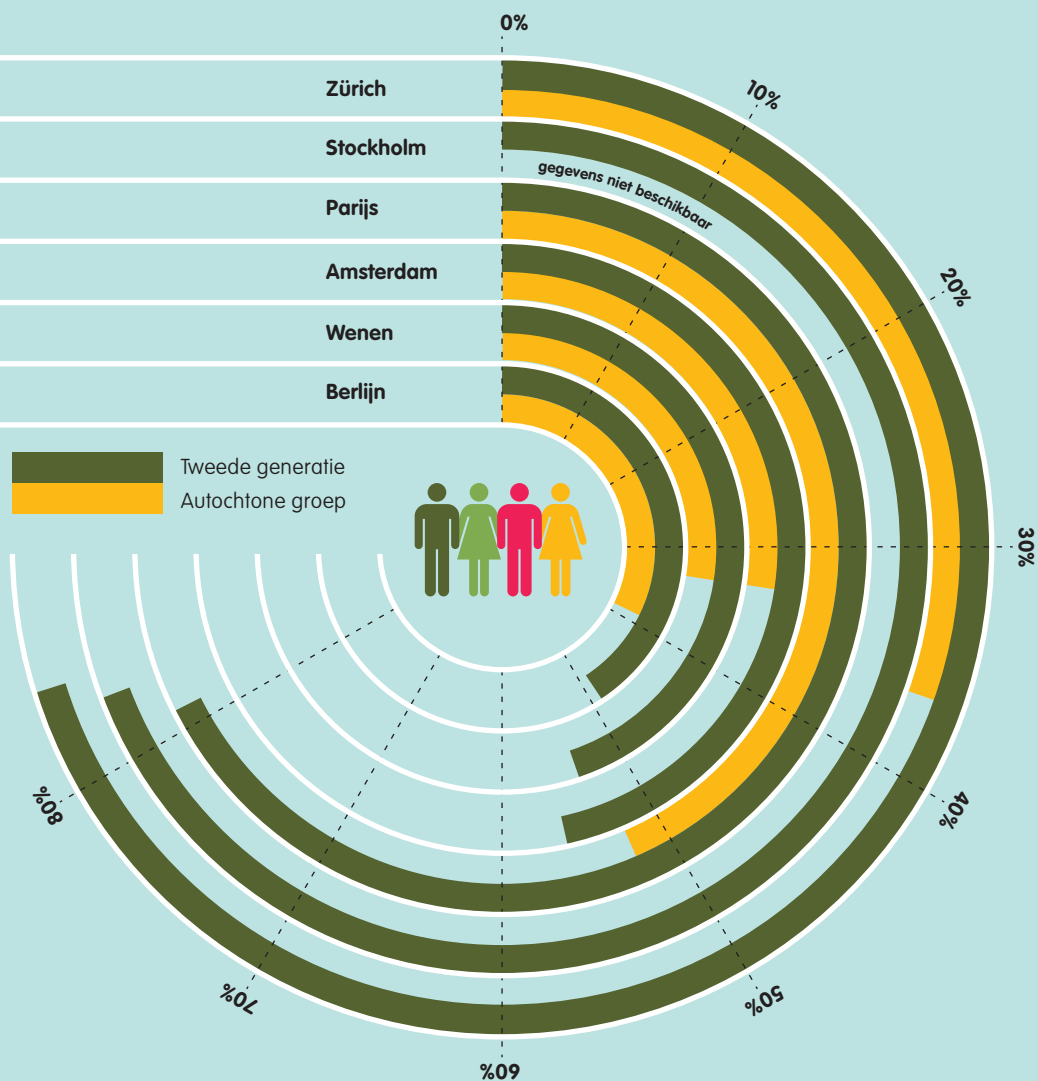
Onder hun drie beste vrienden zitten autochtone jongeren, moslimjongeren uit andere etnische groepen, maar ook Afrikaanse of Aziatische niet-moslimjongeren. Je ziet in het uitgaanscircuit, in winkelcentra en op sportveldjes steeds vaker zulke 'superdiverse' groepjes. De meerderheid van deze jongeren heeft op zijn minst ook één autochtone jongere onder zijn of haar drie beste vrienden. Wij noemen hen *Generation MiX*. Het Amsterdamse radiostation FunX belichaamt deze groep grootstedelijke jongeren als eerste. Jongeren die er een eer in stellen om met een Amsterdams accent de straattaal uit het Marokkaans, Turks en Surinaams te mengen. Bij het FunX programma CritiX discussiëren de jongeren over actuele kwesties die soms iets, maar vaker niets met hun etnische achtergrond te maken hebben. De programma's worden gemaakt door jongeren met verschillende etnische achtergronden, maar zij benaderen elkaar vooral als Amsterdammers en niet als allochtonen.

De autochtone jongeren lijken van alle groepen het sterkst gesegregeerd. Voor de jongeren die andere culturen als een bedreiging zien ligt dat in de lijn der verwachtingen, maar het geldt ook voor het overgrote deel van de andere autochtone jongeren. Ze leven in een heel diverse stad (waar immers ongeveer de helft van de jongeren een andere etnische achtergrond heeft) maar het overgrote deel beweegt zich uitsluitend binnen de eigen etnische groep. Een groot deel van de autochtone jeugd heeft een 'integratieprobleem' in de superdiverse stad.

De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum (2012) noemt *civic friendship* als een belangrijk breekijzer om etnische scheidslijnen te slechten. Interetnische vriendschap leert, volgens Nussbaum, de mensen de wereld te bekijken vanuit een nieuw standpunt. Het draait daarbij om wat de Indiase sociaal geograaf Ash Amin *elective affinities* noemt, zelf verkozen vriendschappen (Amin, 2012). De vriendschap maakt het mogelijk de ander te zien, zonder zijn of haar 'anders zijn' als een bedreiging te ervaren. Is er voor dit abstracte filosofische idee ook bewijs te vinden? We richten

Tabel 12

Turkse tweede generatie met laag opgeleide ouders
en autochtone jongeren: etnisch gemengde vriendengroep

Jongeren met een gemengde vriendengroep zijn toleranter en zien andere etnische groepen minder vaak als een bedreiging.

Autochtone jongeren zitten het vaakst opgesloten in hun eigen etnische groep

ons als eerste op de pioniers onder de autochtone jongeren, diegenen die gemengde vriendengroepen hebben. Zijn deze autochtone jongeren, zoals Nussbaum beweert, toleranter en opener ten opzichte van de multi-etnische samenleving? En zijn zij door het overschrijden van etnische groeps grenzen minder angstig voor andere culturen, religies en gewoontes? Kortom, tekent zich een scenario van hoop af in die steden waar veel autochtone jongeren interetnische vriendschappen hebben?

Het aantal autochtone jongeren dat een Turkse vriend heeft onder zijn of haar drie beste vrienden is beperkt. In een aantal landen is de groep echter groot genoeg om op zoek te gaan naar hun typische karakteristieken. Kenmerkend is dat het opleidingsniveau van de autochtone respondent overeenkomt met dat van de vriend van Turkse afkomst. Sommigen kennen elkaar van de studie en anderen via het werk. De autochtone jongeren zijn voor het overgrote deel niet religieus, terwijl hun vrienden van Turkse afkomst dat wel zijn. De vriendschapsrelatie overschrijdt naast etnische scheidslijnen dus ook scheidslijnen op het gebied van levensovertuiging.

Is het nu zo dat de autochtonen door hun vriendschap ook anders naar de Turkse gemeenschap als geheel kijken? Of is de Turks-Duitse of Turks-Nederlandse vriend of vriendin de uitzondering, de 'goede Turk', en verandert er niets aan hun houding ten aanzien van de Turkse gemeenschap als geheel?

We hebben aan alle deelnemers van het onderzoek gevraagd hoe 'warm' of 'koud' hun gevoelens zijn ten opzichte van verschillende etnische groepen. De jongeren met een Turkse vriend(in) hebben inderdaad in meerderheid warme tot zeer warme gevoelens voor de Turkse gemeenschap als geheel. Autochtone jongeren zonder Turkse vrienden hebben in Nederland en Frankrijk twee keer zo vaak, en in Duitsland zelfs acht keer zo vaak, 'koudere' gevoelens ten opzichte van de Turkse bevolkingsgroep.

De vriendschap met een jongere van Turkse afkomst vertaalt zich ook in ander gedrag en in andere keuzes. Ze gaan twee keer zo vaak uit op plaatsen waar veel allochtone jongeren komen en zij sturen hun kinderen anderhalf maal zo vaak naar gemengde scholen als autochtone respondenten zonder Turkse vrienden. De twee groepen beleven interessant genoeg ook de onderlinge relaties tussen de twee gemeenschappen anders. De groep met Turkse vrienden zegt veel vaker dat de relaties met de Turkse gemeenschap goed zijn en zegt minder vaak dat zij in de laatste jaren zijn verslechterd. Diegenen die zelf geen contact hebben denken het vaakst dat de relaties tussen de twee groepen zijn verslechterd.

De groep autochtonen met iemand van Turkse afkomst onder zijn of haar drie beste vrienden is nog betrekkelijk klein. Dat roept de vraag op of het idee dat interetnisch contact altijd een brug slaat tussen groepen ook van toepassing is op jongeren met een gemengde, maar niet Turkse, vriendengroep? Hebben zij ook een andere kijk op de multi-etnische samenleving en hoe denken zij over de Turkse gemeenschap?

We vergelijken daarvoor jongeren met en zonder een gemengde vriendengroep, die allemaal in eenzelfde woonsituatie verkeren: een buurt waar de helft of meer van de bewoners een migratie-achtergrond heeft. De respondenten met alleen autochtone vrienden zien de multi-etnische samenleving inderdaad veel vaker als een bedreiging dan autochtone respondenten met een gemengde vriendengroep. De verschillen tussen de twee groepen zijn het grootst in Duitsland en Oostenrijk. Het wonen in een gemengde buurt zonder dat men contact heeft met mensen van een andere etnische groep leidt blijkbaar tot een gevoel van onbehagen. De uitkomsten laten verder zien dat diegenen met een gemengde vriendengroep, ook als zij zelf geen Turkse vrienden hebben, een positievere houding hebben ten opzichte van mensen van Turkse afkomst. Vriendschappen buiten de eigen etnische groep maken mensen dus ook toleranter voor groepen waar zij zelf geen intiem contact mee hebben.

De scharniergeneratie

De tweede generatie is gezien door de grootstedelijke bril het best toegerust om in een stad die steeds diverser wordt te functioneren. Zij zijn wat één van onze respondenten treffend de *scharniergeneratie* noemt. Jongeren die van jongs af aan gewend zijn om te schakelen tussen de eigen gemeenschap en de veelheid van etnische groepen daarbuiten. De overgrote meerderheid van de tweede generatie jongeren heeft een gemengde vriendengroep. We concentreren ons nu echter op de vriendschappen met autochtone jongeren.

Turkse tweede generatie jongeren met autochtone vrienden zijn in alle opleidingen vertegenwoordigd, met uitzondering van de allerlaagste opleidingsniveaus. Beter opgeleide en werkende tweede generatie jongeren hebben het vaakst autochtone vrienden. Dat is ook logisch, omdat zij zich in een omgeving bewegen waarin autochtonen meestal dominant zijn. Laag opgeleide tweede generatie mannen en tweede generatie vrouwen die zich niet op de arbeidsmarkt begeven hebben het minst vaak autochtone vrienden en vriendinnen. De tweede generatie jongeren en hun autochtone vrienden hebben meestal vergelijkbare opleidingen. Gelijkaardigheid lijkt ook hier een belangrijke voorwaarde voor interetnische vriendschap.

Afhankelijk van de stad heeft tussen één op de vijf en één op de drie Turkse tweede generatie jongeren een autochtoon als beste vriend. Dus niet als tweede of derde vriend, maar als beste vriend of vriendin. Welke kenmerken hebben deze Turkse tweede generatie jongeren? Wat onderscheidt hen van de anderen en staan zij, net als de autochtone jongeren met een gemengde vriendenkring, anders in de samenleving? Het overgrote deel van de jongeren met een autochtoon als beste vriend of vriendin geeft aan religieus te zijn. Zij hechten veel belang aan hun religieuze iden-

titeit en trekken het zich bijvoorbeeld aan als iemand iets negatiefs over hun religie zegt. Het is dus niet zo dat zij in staat zijn de culturele afstand te overbruggen omdat ze geen betekenis hechten aan religie. Ze gaan echter wel anders om met hun religie. Deze groep ziet religie bijna unaniem als een privé-aangelegenheid. Slechts een kwart van hen bidt regelmatig. Op een enkeling na gaat geen van hen wekelijks naar de moskee. De meesten van hen eten “meestal” halal: ze laten dat van de situatie afhangen. Bijna geen enkele vrouw uit deze groep draagt een hoofddoek.

Niet zozeer het feit dat iemand moslim is lijkt de scherpte van etnische grenzen te bepalen, maar vooral hoe zij hun religie invullen. Een minder strikte naleving van religieuze regels biedt meer ruimte voor vriendschap met niet-religieuze autochtone leden van de bevolking.

Opmerkelijk is dat het hebben van een beste autochtone vriend samengaat met uitkomsten op het gebied van identiteit en het gevoel erbij te horen. Zo identificeert bijna iedereen in deze groep zich sterk met de nationale identiteit. Zetten wij hen tegenover de groep wiens drie beste vrienden ook een Turkse achtergrond hebben, dan wordt het contrast meteen zichtbaar. Het lijkt erop of via de vriendschap het ook makkelijker is om je als Duitser of Nederlander te identificeren.

Van de Turkse tweede generatie jongeren die in Amsterdam een beste vriend hebben van Nederlandse afkomst zegt 55% dat zij zich ‘sterk’ of ‘zeer sterk’ Nederlands voelen en slechts 9% voelt zich ‘zwak’ of ‘helemaal niet’ Nederlands. Van diegenen die juist drie beste vrienden van Turkse afkomst hebben zegt maar eenderde dat zij zich ‘sterk’ of ‘zeer sterk’ Nederlands voelen en 30% van hen voelt zich ‘zwak’ of ‘helemaal niet’ Nederlands. In alle steden zien we hetzelfde patroon.

De groep met als beste vriend een autochtoon identificeert zich echter tegelijkertijd in meerderheid ook ‘sterk’ of ‘zeer sterk’ als Turks. Het is dus zeker niet zo dat zij hun identiteit hebben uitgeruild.

De vriendschap met een autochtoon heeft belangrijke gevolgen voor hoe zij de autochtone bevolking als geheel zien: zij hebben in overgrote meerderheid warme gevoelens voor de autochtone bevolking. De verschillen met de groep die alleen Turkse vrienden heeft zijn weer zeer aanzienlijk. In de meeste landen hebben diegenen met een beste autochtone vriend twee keer zo vaak warme gevoelens voor de autochtone bevolking als geheel. De vriendschap met een autochtoon bepaalt dus, net als bij de autochtone jongeren met een Turkse vriend, hoe zij de groep als geheel zien.

In tegenstelling tot de jongeren die zich karakteriseren door een oppositionele houding tegenover diversiteit (*oppositional diversity*) kiezen de bovenstaande jongeren zelf voor een gemengde vriendengroep. Het is wat wij een gekozen diversiteit (*elective diversity*) noemen. *Elective diversity* heeft een belangrijk effect op de sociale cohesie en het klimaat in een stad.

Naast deze twee groepen is er nog een aanzienlijke restgroep in de stad.

Zij verzetten zich niet tegen diversiteit maar verkiezen ook geen gemengde vrienden-groep. Zij hebben doorgaans een pragmatische houding ten opzichte van diversiteit (*pragmatic diversity*). Zij hebben geen uitgesproken positieve of negatieve gevoelens over de superdiverse stad. Zij aanvaarden het als een realiteit in hun woonomgeving of op hun werk.

De hoge mate van interetnisch contact in Stockholm en Parijs hangt op een overtuigende manier samen met de hoge sociale mobiliteit van de tweede generatie in die twee steden. De hoog opgeleide Turkse tweede generatie in Parijs heeft bijvoorbeeld twee keer zo vaak autochtone vrienden als de laag opgeleide Turkse tweede generatie in die stad. Die hebben op hun beurt drie keer zo vaak alleen Turkse vrienden. De verschillen in Berlijn zijn het grootst. Diegenen die het hoger onderwijs bereiken, en dat zijn er helaas maar weinig in het Duitse onderwijssysteem, komen logischerwijs in een vrij 'witte' omgeving terecht. In aantal vormen de jongeren in Berlijn die een leerwerktraject hebben doorlopen de grootste groep met autochtone vrienden. Ze hebben die jongeren op school en in de leerwerktrajecten leren kennen.

In de meeste situaties is gelijkwaardigheid van belang. In Parijs en Stockholm gaat het om mensen die gelijkwaardige posities innemen in hooggeschoolde banen en in Berlijn gaat het vaker om mensen die samen in banen op het middenniveau werken. De factor die ook als belangrijk naar voren komt is de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Vrouwen die niet participeren op de arbeidsmarkt hebben minder vaak autochtone vrienden of vriendinnen.

De succesfactoren die we in het onderwijs en op de arbeidsmarkt konden aanwijzen werken door in de sociale relaties. Het vergroten van kansen resulteert in meer menging.

De meeste grote steden in Europa zijn, zeker als we kijken naar de jeugd, al steden waarin iedereen een minderheid is. Als we naar de vriendengroepen van de tweede generatie en de autochtone jongeren samen kijken dan overschrijdt ongeveer de helft van de jonge stedelijke bevolking binnen de eigen *inner circle* regelmatig etnische scheidslijnen. Deze jongeren trekken een fijn weefwerk door de stad tussen etnische groepen. Belangrijk is dat dit ook gevolgen heeft voor hoe zij de multi-etnische samenleving beleven en hoe zij zich identificeren. De onderlinge relaties tussen de verschillende etnische groepen zijn voor een belangrijk deel een reflectie van deze individuele interetnische vriendschappen.

De tweede generatie leeft in de meest diverse wijken van de stad. Zij zijn de echte voorlopers op het gebied van interetnische contacten. De situatie van de autochtone jongeren zal echter in de toekomst steeds meer op die van een minderheidsgroep gaan lijken. De Europese steden worden in dat opzicht zoals Amerikaanse steden. De kans dat autochtone jongeren vriendschappen ontwikkelen over etnische scheidslijnen heen wordt statistisch gezien gewoon steeds groter.

Toekomstscenario's voor de steden

Vriendschap is een van de belangrijke bouwstenen voor een scenario van empowerment en hoop. Het ontbreken van vriendschap daarentegen schept een voedingsbodem voor angst en vernedering. We zien dit het sterkst bij de jongeren die een conservatieve invulling aan de islam geven en bij de groep autochtone jongeren die de multiculturele samenleving als een bedreiging zien. Zij hebben geen enkele behoefte om om te gaan met andere groepen. De polarisatie tussen deze twee groepen is gevaarlijk en vormt een reële bedreiging voor het leefklimaat in de stad.

Degenen die de meest diverse vriendengroep hebben en met name diegenen die de grootste culturele afstanden overbruggen ervaren de diversiteit van de stad het minst als bedreiging. Zij identificeren zich sterker met hun stad, voelen zich prettiger en zij bewegen zich in het uitgaanscircuit, op de school van hun kinderen en op hun werk ook makkelijker. Zij doen dit overigens zonder dat zij hun eigen etnische achtergrond verloochenen of inruilen.

Het belang van *elective diversity* voor de sociale cohesie in de stad wordt naar ons idee te weinig erkend. Het zijn de, meestal onzichtbare, verbindingslijnen tussen mensen in de stad. Deze vriendschappen verklaren waarom in de steeds diverser wordende steden er eigenlijk zo weinig etnische conflicten zijn. De mensen die onderling verbonden zijn vormen gezamenlijk het tegenwicht tegen groepen die uit zijn op polarisatie.

De meerderheid-minderheden stad als kans

Amsterdam passeerde op 1 januari 2011 de magische grens van meerderheid-minderheden stad. Nog slechts 49,7 procent van de Amsterdamse bevolking was op dat moment van Nederlandse afkomst (O & S, Amsterdam in cijfers 2011). De Amsterdammers van Nederlandse afkomst zijn sindsdien een etnische minderheidsgroep zoals alle andere etnische minderheidsgroepen in de stad. Deze mijlpaal is geheel uit het nieuws gebleven. Als het al in het nieuws was gekomen, dan was de kans groot geweest dat het bericht een negatieve invulling had gekregen. Wij betogen daarentegen dat deze nieuwe situatie juist kansen biedt om tot een rechtvaardiger en meer gelijkwaardige samenleving te komen.

Anders dan in traditionele migratielanden is de dominantie van de gevestigde groep een toenemend obstakel voor de sociale cohesie en gelijkwaardigheid van de verschillende etnische groepen in de stad. De steeds luider wordende roep tot aanpassing, gericht aan zelfs de tweede en derde generatie, leidt in de praktijk steeds vaker tot uitsluiting. Die uitsluiting vindt plaats op basis van de comfortabele po-

sitie van de meerderheidsgroep. Aan die dominantie komt nu langzaam een eind. Dit proces verloopt traag omdat de oude meerderheidsgroep veelal nog de machtsposities in handen heeft. Veel van de mensen die deze posities bekleden behoren echter tot de babyboomgeneratie. De komende wisseling van de wacht kan wel eens in een zeer korte periode een totaal nieuwe dynamiek op gang brengen. In organisaties waar de oude meerderheidsgroep tegelijkertijd in zowel het personeelsbestand als de klantenkring numeriek een omslagpunt doormaakt ontstaan kansen voor een nieuw klimaat. Dit is geen ver toekomstbeeld of een idealistische voorstelling van zaken, maar het concreet gevolg van de nieuwe demografische opbouw van onze steden.

De macht van het getal is een sterk onderschat element in de vorming van een meer gelijkwaardige samenleving en in het tegengaan van discriminatie en uitsluiting. In een situatie waarin alle collega's autochtoon zijn stuit het uiten van discriminerende opmerkingen wellicht op kritiek van andere autochtone collega's, maar kan (door hun afwezigheid op de werkplek) niet worden tegengesproken door de slachtoffers van discriminatie zelf. Als in een werkkring slechts één of twee allochtone collega's werken is hun positie nog kwetsbaar. Op het moment dat een kwart of een derde van de collega's een migratie-achtergrond heeft, ontstaat er een meer definitieve omslag in de houding. Wanneer dit de helft of meer van de collega's is raken autochtone collega's die discriminerende of uitsluitende opmerkingen maken zelf gemarginaliseerd. Dat is de macht van het getal.

Een meerderheid-minderheden stad biedt daarom kansen om tot een gelijkwaardiger samenleving te komen. Die komt echter niet vanzelf tot stand. Het is aan ons allen om in scholen, bedrijven, sportverenigingen en volkstuincomplexen invulling te geven aan die nieuwe toekomst. Interetnische vriendschappen zijn cruciaal in deze omslag. De omslag zal zeker ook gepaard gaan met conflicten en desillusies, maar er is geen weg terug. De demografische ontwikkeling wijst maar een kant op: meer diversiteit.

Vier essays

Mijn identiteit

Murat Isik

Ik ben geboren in Turkije, maar opgegroeid in de Bijlmermeer. Vlak voor de staatsgreep van 1980 verhuisde ik – op tweejarige leeftijd – met mijn ouders en zus van Izmir naar Duitsland, waar we in de welvarende havenstad Hamburg een nieuw bestaan probeerden op te bouwen. Mijn vader vroeg er politiek asiel aan.

Het was het begin van de jaren tachtig en hoewel er toen al minstens honderdduizend Turken legaal in Duitsland woonden, waren wij er niet welkom. We voerden een aantal beroepsprocedures, maar de Duitse staat was onvermurwbaar en wees ons de deur. Wat me vooral van die tijd is bijgebleven, is dat we geen huis hadden. Waar we in Turkije vanwege onze wankelende financiële situatie genoodzaakt waren om bij mijn oma te wonen, verbleven we in Hamburg bij familie en kennissen. We trokken steeds van huis naar huis. Op de ene plek verbleven we een paar weken, op andere een dag of twee. Als ik er nu op terugkijk, doet het me aan onderduiken denken.

Gelukkig koos mijn vader toen niet voor Engeland of Scandinavië maar besloot hij naar Nederland te gaan. Hij had positieve verhalen gehoord over Amsterdam en die werden al snel bewaarheid, want op de dag van aankomst vond hij meteen een ruim appartement in een flat in de Bijlmermeer. Een paar weken later, in de winter van 1983, volgden mijn moeder, zus en ik. Voor het eerst in ons leven hadden we een eigen huis, en wat voor een huis! Plotseling beschikten we in dat onbekende land over een ruim appartement met drie slaapkamers, een gigantische woonkamer en een badkamer die groter was dan de kamers waarin we in Hamburg sliepen. De flat beschikte bovendien over centrale verwarming, een luxe die ons niet eerder ten deel was gevallen, en had aan de voor- en achterkant een balkon dat zo breed en lang was dat ik er zelfs kon voetballen en fietsen. Amsterdam loste zijn belofte meteen in. Ik ging zo'n drie maanden naar de kleuterschool om daarna in de eerste klas (tegenwoordig groep 3) te horen te krijgen dat ik een taalachterstand had. Mijn juffrouw

adviseerde mijn moeder om mij meer te laten lezen en verwees ons naar de bibliotheek. Mijn moeder wist genoeg: al de volgende dag sleepte ze mijn zus en mij naar de bieb in Ganzenhoef. Het was de eerste stap in haar levensproject: mijn zus en mij op het hoogste niveau laten studeren opdat we een goede positie konden verwerven in dit gastvrije land vol mogelijkheden. Alles moest daarvoor wijken.

Die dag stempelde ik vol opwinding vier jeugdboeken over het dierenrijk af bij de uitleenbalie, en sindsdien ben ik altijd blijven lezen. Ik betrad een wondere wereld die mijn nieuwsgierigheid met de bladzijde aanwakkerde en mij deed uitzien naar de vrijdag: de dag waarop mijn moeder ons naar de bieb begeleidde. De liefde voor het lezen kreeg nauwelijks een jaar later een stevige impuls toen ik op de markt de stripboeken van de superhelden van Marvel ontdekte. Al snel kocht ik wekelijks voor 50 cent de strips van de Hulk, Spiderman en de X-mannen. Mijn leesachterstand was niet alleen al snel verdwenen, maar ook blonk ik nu uit in voorlezen.

De Bijlmer was toen al een multiculturele wijk. Ik had Surinaamse, Hindoestaanse, Hollandse, Pakistaanse, Ghanese en zelfs twee Turkse vriendjes. Temidden van al het groen voetballen en fietsten we tot zonsondergang in onze autovrije en kindvriendelijke wijk.

Door de gemengde bevolkingssamenstelling van onze wijk, groeiden mijn zus en ik op buiten de Turkse gemeenschap. Mijn ouders beweren dat ze dat bewust hebben gedaan, omdat ze ons buiten de tentakels van de verstikkende sociale controle wilden houden. Ik hou het op echter op toeval en een vleugje geluk dat we belandden in zo'n gemengde wijk.

Eind jaren tachtig kwamen de schotelantennes opzetten in Nederland. Plotseling bereikten Turkse tv-stations Turks-Nederlandse woonkamers. Ik vond het als kind wel een opwindende gedachte: tientallen Turkse tv-zenders die het beperkte zenderaanbod aanvulden, maar mijn ouders weigerden resoluut een schotelantenne aan te schaffen. Ze waren bang dat we alleen nog maar naar de Turkse zenders zouden kijken en ons Nederlands daardoor achteruit zou gaan. Het NOS-journaal en Studio Sport bleven zodoende gevrijwaard van concurrentie van hun Turkse equivalenten.

Op een mooie voorjaarsdag in 1989 verkregen we het Nederlandse staatsburgerschap. Nadat er ten overstaan van een ambtenaar van het stadhuis enkele gewichtige documenten waren ondertekend, keek mijn moeder me met een stralende blik aan. Met een glimlach waarachter meer schuilging dan alleen opluchting, zei ze: 'We zijn genaturaliseerd, mijn zoon. Nu mogen we hier zeker blijven.'

Ik voelde meteen dat het een bijzonder moment was, dat al onze zorgen tot het verleden behoorden. Die avond speelde het Nederlands elftal een interland tegen Duitsland. En terwijl mijn held Marco van Basten verbeterde duels uitvocht met zijn eeuwige vijand Jürgen Kohler, mompelde ik op de bank: 'Ik ben genaturaliseerd. Ik ben een Nederlander.'

Met de tijd werd ik me er steeds bewuster van dat we het in Nederland heel goed hadden. Toen we in de zomervakantie van 1991 voor het eerst teruggingen naar Turkije – ik was toen veertien – zag ik dat mijn familie in armoede leefde en dat mijn neven en nichten nooit dezelfde kansen zouden krijgen als ik. Ik voelde me erg bezwaard, maar tegelijkertijd ook bevoorrecht. Mijn hart brak toen ik er op mijn zestiende achterkwam dat ik met mijn onbenullige bijbaantje in de supermarkt meer verdiende dan mijn oom in de bouw. Hij was de vijftig ruimschoots gepasseerd maar werkte, ondanks zijn versleten lichaam, van het ochtendgloren tot zonsondergang om zijn kinderen een betere toekomst te kunnen bieden.

Ondertussen werkten mijn zus en ik verder aan de realisatie van de droom van mijn moeder. Natuurlijk wilde mijn vader ook graag dat we studeerden, maar het was mijn moeder die het keer op keer hardop uitsprak. We knokten ons door het vwo en begonnen beide aan een studie aan de Universiteit van Amsterdam (mijn zus Communicatiewetenschappen, ik Rechten) die we met succes afrondden.

Ik ging werken als jurist en begon korte verhalen te schrijven en te publiceren. Dit jaar verscheen bij uitgeverij Anthos mijn debuutroman 'Verloren grond,' een familiegeschiedenis die zich in Turkije afspeelt. Ik ontving er de Bronzen Uil Publieksprijs voor. Inmiddels is mijn boek toe aan de zevende druk in vijf maanden. Sinds mijn debuut word ik meer op mijn Turkse achtergrond aangesproken. Dat verbaast me op zich niet. Ik ben immers in Turkije geboren en heb een roman geschreven die zich daar afspeelt. Maar als ik een Turkse schrijver word genoemd, zoals recentelijk in een interview met NRC Handelsblad gebeurde, zeg ik daar wat van, want ik ben een Nederlandse schrijver. Natuurlijk, ik heb een Turkse achtergrond en beschik ook over een Turks paspoort, maar ik voel me in de eerste plaats Nederlander. Ik droom, denk en schrijf in het Nederlands. Hier ben ik geworteld, dit is mijn land.

Maar als ik nu naar de jonge Nederlanders met een Turkse achtergrond kijk, valt het me op dat veel van hen de blik op Turkije gericht hebben. Ze facebooken en twitteren in het Turks, luisteren vaak naar Turkse muziek en grijpen iedere vakantie aan om een paar dagen in Istanbul of Bodrum door te brengen. Hoewel ze hier geboren zijn, is voor een behoorlijk deel van hen Turkije het gedroomde land, het land van de mogelijkheden. Ze voelen heel sterk dat niet alleen hun roots maar ook hun toekomst in Turkije liggen.

Ik probeer dat te begrijpen. Natuurlijk, het gaat Turkije momenteel economisch voor de wind, terwijl we in Europa worstelen met de gevolgen van de eurocrisis. Veel hoger opgeleide jongeren denken daarom dat hun papieren in Turkije meer waard zijn en dat ze daar meer welkom zijn in de hogere lagen van het bedrijfsleven dan hier in Nederland.

Maar romantiseren zij Turkije niet te veel? Hoe goed kennen zij dat land van de mooie vakanties daadwerkelijk? Ik vrees dat de praktijk veel weerbarstiger is dan

het ideaalbeeld dat ze van het geboorteland van hun ouders koesteren. Natuurlijk is er niets mis mee om het avontuur op te zoeken en een jaartje in het buitenland te werken voor de ervaring en zelfontplooiing. Sterker nog: dat is zelfs aan te bevelen. Ik heb meer moeite met het romantiseren en idealiseren van een land dat nog stevig in ontwikkeling is, dat worstelt met slepende conflicten. De ervaring van veel Turkse Nederlanders die naar Turkije vertrekken met het idee om het te maken, is dat het vaak flink tegenvalt. Ze kunnen maar niet wennen aan de harde mentaliteit, de hiërarchie op de werkvloer, de lange werkuren, de andere omgangsvormen, aan het feit dat ze toch als 'buitenlander' worden gezien en dat Turkije minder democratisch is dan Nederland. Maar misschien nog belangrijker: ze komen er vaak pas daar achter dat ze veel Nederlandser zijn dan ze ooit voor mogelijk hielden.

Desondanks blijft het verlangen naar Turkije groot. Dat komt doordat er iets anders aan de hand is, iets dat waarschijnlijk belangrijker is dan het bovenstaande. De twintigers van nu groeiden op in politiek stormachtige jaren. Na de aanslagen van 11 september in New York, de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh en vooral ook door de opkomst van Wilders, die het voor elkaar kreeg het rechtse populisme salonfähig te maken, veranderde er veel in Nederland en Europa. Er was steeds meer sprake van 'wij' versus 'zij', en vooral de moslims kregen het onredelijk zwaar te verduren. Er ontstond in de politiek, de media, op internet en zelfs op straat een guur klimaat waarin het plotseling geoorloofd was om bedenkelijke onderbuikgevoelens vrij te uiten. Vooral op internet spuwden reageerders onbeschaamd hun gal over 'allochtonen die hier niet thuishoren en op een kameel terug moeten naar hun eigen land'. En niet zelden probeerde het gespuis op internet elkaar daarbij de loef af te steken qua grove beledigingen.

Ik ben in een andere tijd opgegroeid. Het woord allochtoon bestond in mijn jeugd niet. Ik werd geloof ik migrant of gastarbeider genoemd. Of Mohammedaan, hoewel ik niet gelovig ben opgevoed. Pas veel later kwam daar dat vermaledijde woord voor in de plaats: allochtoon. Het woord stond al snel symbool voor alles wat er niet deugde aan de multiculturele samenleving. Allochtoon werd een synoniem voor onaangepast, voor taalachterstand, werkloos, uitkeringen, schotelantennes en zelfs religieus fanatisme. Een allochtoon was iemand die kansloos was, en als er teveel van in een wijk woonden, had je het al snel over een getto.

Wat ik nooit had verwacht, gebeurde vanaf 2001: Nederland werd rechtser en steeds populistischer. Iets wat alleen in Oostenrijk en Denemarken mogelijk leek, gebeurde in mijn eigen land: bevolkingsgroepen werden in de media en zelfs in de Tweede Kamer openlijk weggezet. Niet incidenteel, maar keer op keer. En het verbazingwekkende was: de gevestigde partijen wisten niet hoe ze de populisten moesten bestrijden. Ze hadden geen antwoorden. Daarom besloten ze zelf maar rechtser te worden. Partijen als de VVD en het CDA maakten een enorme ruk naar 'de

verkeerde kant', probeerden te profiteren van de populistische wind die stevig door ons land waaide. Rutte zei bij zijn eerste toespraak als premier: 'Laten we dit prachtige land weer teruggeven aan de Nederlanders.' Minister Verhagen deed er een schepje bovenop en zei een paar weken later dat hij 'de angst voor buitenlanders begrijpt.'

Ik vroeg me af wat er met mijn land aan de hand was. En toen antwoorden uitbleven, gebeurde wat ik me nimmer had kunnen voorstellen: ik begon me stilaan ook af te vragen of dit nog wel mijn land was, of ik mijn toekomst nog wel zag in een land waarin ik constant allochtoon werd genoemd en, erger, bevolkingsgroepen structureel op steeds grovere wijze werden weggezet. Ik begon meer dan ooit te dagdromen van San Francisco, de stad waar ik in 2001 een half jaar met veel plezier heb gestudeerd. Hoewel er veel kritische kanttekeningen te plaatsen zijn, worden in Amerika (legale) immigranten tenminste omarmd, worden ze Amerikaan genoemd en horen ze erbij, hield ik mezelf voor.

Mijn onbehagen in Nederland groeide, en daar baalde ik flink van. Het stak me dat een paar onbekwame politici mij met zo'n negatief gevoel konden opzadelen over mijn land en het voor elkaar kregen om aan mijn thuisgevoel te morrelen. Maar wat gaf hen dat recht? Zagen ze werkelijk niet in dat de toekomst van ons land op het spel stond? En hoe moesten de nieuwe Nederlanders in de volkswijken zich wel niet voelen als zelfs ik – de 'geslaagde en loyale nieuwe Nederlander' – kritische vragen begon te stellen over mijn Nederlanderschap?

Maar tegelijkertijd begreep ik dat er een moment moest komen dat de kille storm weer zou gaan liggen. Ik rekende erop dat men zou inzien dat een partij als de PVV geen oplossingen biedt voor een land waarin de vier grote steden voor de helft multicultureel zijn. Gelukkig bevestigden de laatste verkiezingen dat gevoel: het populisme kreeg een klap en ik hervond mijn goede gevoel en vertrouwen voor een groot deel.

Ik kan me echter voorstellen dat het voor veel andere Nederlandse jongeren met een Turkse achtergrond langer duurt voordat ze dat vertrouwen voelen en het gevoel (terug)krijgen dat ze hier thuishoren. Het grootste deel van hun jeugd overheersten immers negatieve krantenkoppen als 'islamitisch klapvee' en 'de kopvoddentaks', waardoor een deel van hen nimmer voelde dat ze er daadwerkelijk bij hoorden.

Maar er zijn ook positieve ontwikkelingen: steeds meer jonge Turkse Nederlanders studeren aan hogescholen en universiteiten en vinden daarna goedbetaalde banen. Dat is heel belangrijk, want het gevoel dat ze hier carrière kunnen maken is essentieel voor hun toekomstperspectief en thuisgevoel. Wat hier enorm bij zou helpen, is een statement van de overheid die dat positieve gevoel versterkt. Ik denk daarbij aan het schrappen van het woord 'allochtoon', in ieder geval voor de nieuwe generatie die hier geboren is en de Nederlandse nationaliteit bezit. Voor iemand die nooit voor allochtoon is uitgemaakt, is het misschien moeilijk voor te stellen hoe

het voelt om dat woord naar je hoofd geslingerd te krijgen en zal het effect van een dergelijke maatregel gemakkelijk onderschat kunnen worden. Maar ik verzeker hen: het maakt heel veel uit of je voor allochtoon of nieuwe Nederlander (een veel beter alternatief!) wordt uitgemaakt. Dat is wat de overheid, om mee te beginnen, kan en moet doen om die groep zich hier meer thuis te laten voelen.

De Nederlandse jongeren met een Turkse achtergrond op hun beurt kunnen een stap zetten en dat proces een impuls geven door Nederland, hun geboorteland per slot van rekening, meer te omarmen, en door te zeggen dat ze Nederlander zijn. Hun warme gevoelens voor Turkije hoeven ze daarbij niet onbenoemd te laten. Het een hoeft het ander immers niet uit te sluiten. Maar ik zou ook tegen hen willen zeggen: laat je niet wegzetten als 'allochtoon', richt je op, pak de kansen die je hier onmiskenbaar hebt en laat populistten je niets wijsmaken. Laat zien dat dit ook jouw land is! Nederland heeft jullie nodig en jullie hebben Nederland nodig. Veel meer dan jullie nu misschien beseffen.

Murat Isik heeft Rechtsgeleerdheid gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam en San Francisco State University. Hij is sinds 2003 werkzaam als jurist. Isik is redacteur geweest bij het opinieblad Contrast Magazine en schreef op freelance basis voor het Nederlands-Turks cultuurmagazine Tulpia. Verloren grond, zijn debuutroman, verscheen april 2012 bij uitgeverij Anthos. In oktober 2012 kreeg hij voor Verloren grond de Bronzen Uil Publieksprijs.

Semra Çelebi

Mijn vader zei ons altijd: “Als een Nederlander vraagt wat je bent, zeg dan dat je Turks bent. Als een Turk vraagt wat je bent, zeg dan dat je Koerdisch bent.” Dit vertelde ik in een panelgesprek in 2007 in Berlijn met nog 3 andere medestudenten, een Bulgaarse studente uit Roemenië, een Algerijnse studente uit Parijs en een Turkse student uit Berlijn. Toen viel het mij al op dat de Berlijns-Turkse student zich erg Turks voelde, de Algerijnse Parijzenaar zich helemaal Frans voelde en ik er eigenlijk een beetje tussenin zat.

Barneveld: Het enige Turkse meisje

Op het vwo aan het protestants-christelijke Johannes Fontanus College probeerde ik zoveel mogelijk te lijken op mijn autochtone vriendinnen. Ik was namelijk de enige allochtoon en moslim in de klas. Daar kwam bij dat ik een hoofddoek droeg. Bijna ieder jaar hield ik een spreekbeurt over de islam tijdens de les bijbelkennis waarbij ik iedereen vragen liet stellen over de islam. Ik deed mee met de playbackshow op school, gymde zonder hoofddoek en ik heb zelfs een duet gezongen tijdens het schooltheater. Daarnaast had ik elk weekend koranles in de moskee met alle andere Turkse moslimkinderen. Maar ook tijdens deze zondagen was ik een vreemde eend in de bijt. Ik woonde niet in een ‘Turkenbuurt’, at zuurkool thuis en mijn Nederlands was te ‘moeilijk’. Kortom, in beide werelden was ik anders in religie, taalgebruik en gewoonten. Ik voelde mij anders, maar enorm geaccepteerd, sterker nog: men kon gewoon niet om mij heen.

In de tijd dat ik actief was bij de islamitisch-conservatieve organisatie Milli Görüs (2001-2004) deed ik veel mee aan debatten over integratie van minderheden in Nederland. Ik was erg betrokken en stond standaard in de verdedigingsstand: “Integratie is geen assimilatie, maar meedoen met behoud van eigen identiteit!”

Waarbij ik ervan overtuigd was dat ik mijn identiteit al helemaal had uitgevogeld. Ik was namelijk moslima en Turkse. Ik maakte mij kwaad om mensen die de hoofddoek vergeleken met de punkkapsels van vroeger. Ik studeerde Rechten aan de universiteit van Utrecht en deed het goed. Als Erasmus student vertrok ik naar Engeland en zocht op die manier de vrijheid op. Volgens mijn ouders ging studie voor alles, mits wij ons hielden aan de waarden en normen van de islam. Als we ‘over de schreef’ zouden gaan was het over met het avontuur. Daar was mijn vader heel stellig in. Ik kreeg veel kansen en greep die ook. Zo kwam het dat ik tijdens mijn stage bij het Europese Parlement in 2007 mijzelf de vraag stelde wat nu mijn waarden en normen waren.

Amsterdam: het maakt niet uit wat ik ben

Eind 2007 verhuisde ik naar Amsterdam. Mijn toevluchtsoord, mijn Amsterdam. Weg van de sociale controle in Barneveld, van zowel de christenen als de moslims. Weg van het burgerlijke, het religieuze. Hier begon ik mijn leven als moslim zonder hoofddoek. Begon ik mijn eigen weg te bewandelen en grenzen op te zoeken. Wie ben ik? Wie wil ik zijn? Ben ik nog moslim of toch niet? En wie is dan een moslim volgens mij? Ben ik een Nederlandse Turk? Of een Turkse Nederlander? Eigenlijk maakt het niet zoveel uit wat ik ben in Amsterdam. Want iedereen is anders hier. Er is geen sprake van homogeniteit. Hoewel het mensen verbaasde dat ik in de dure Vossiusstraat woonde (parallel aan de PC hoofdstraat), ben ik er stellig van overtuigd dat ook deze straat op den duur haar Turkse bakker op de hoek zal hebben. Ik ben geen standaard van iets. En pas niet in een hokje. Ik wens mij niet aan te passen aan het Nederland met een vast scala aan normen en waarden, want daar geloof ik niet in. Ik geloof in universele waarden en normen. Die van gelijkheid en vrijheid zonder te kwetsen. Zonder over de schreef te gaan. Ik ben wie ik ben, ik ben Semra en ik ben een trotse Amsterdammer.

Semra Çelebi is Amsterdammer, feminist & fashionlover, afgestudeerd juriste en als Diversity Advisor Amsterdam verantwoordelijk voor de ontwikkeling van jong talent binnen de gemeente Amsterdam. Zij organiseerde in het kader van 400 jaar betrekkingen tussen Turkije en Nederland de inspirerende conferentie Pioniers van Toen & Nu.

Serdar Manavoglu

Veel Nederlandse homo's vinden dat Turkse homo's hun Turkse identiteit maar moeten opgeven als die zo ingewikkeld is en een blije Nederlandse homo moeten worden. Maar in een collectivistische cultuur als de Turkse, kun je niet in je eentje de keuze maken voor je homoseksuele identiteit. Je neemt je familie en omgeving er in mee.

De eerste Turkse boot tijdens de Gay Pride van Amsterdam is een feit. Het was een bijzondere gebeurtenis. Iedereen voorzag dat de deelname van De Turkse Boot aan de Pride voor de nodige opschudding in de Turkse gemeenschap zou zorgen. Maar dat er zóveel rumoer zou ontstaan had zelfs ik niet verwacht. Ik ben zelf Turks, Nederlander, Amsterdammer en Homo. Daarnaast ben ik vooral partner van, broer van, zwemmer, afgestudeerd politicoloog en programmeur bij Paradiso en nog veel meer...

Dat is voor mij vanzelfsprekend. Althans, nu wel. Echt makkelijk was het niet om na mijn afstuderen en een beleidsfunctie bij de gemeente Amsterdam over te stappen naar een baan in de culturele wereld van Nederland om daarin mijn Turkse roots, mijn innige band met zowel Amsterdam als Istanbul en mijn homoseksualiteit een rol in te laten spelen. Helemaal moeilijk was het om mijn seksuele geaardheid en mijn etnische identiteit in mijn eigen omgeving als zodanig bekend te maken. Daar gingen de nodige discussies met familie en vrienden aan vooraf. Ik heb het in de liefde getroffen, ik heb een fantastische partner die mij steunt. Maar uiteindelijk was voor iedereen duidelijk dat ik nog steeds de Serdar was die zij kenden en dat ik juist misschien hierdoor zo bevoegen mijn werk kan doen als het gaat om het verbinden van Istanbul en Amsterdam, Turken en niet-Turken. En dat ik die verbinding juist met muziek, dans en podiumkunsten tot stand breng. En met het aansnijden van maatschappelijke onderwerpen en taboes. Want hoewel ik als programmeur bij Paradiso vooral nieuwe vormen van kunst en inhoud met nieuwe doelgroepen wil

delen, gaat het er ook om dat ik uiting geef aan wat ik zelf 'eigen' vind. Mijn Turkse en mijn homoseksuele identiteit zijn onlosmakelijk verbonden. En dat is – nog – niet voor iedereen vanzelfsprekend. De Turkse Boot in de Amsterdamse gracht tijdens Gay Pride gaf juist daar uiting aan. Met de nodige opschudding.

Mensen die herkend waren op foto's van de boot, werden beschimpt en uitgescholden. Meevarende politici werden op de sociale media aan de schandpaal genageld en er werd opgeroepen niet op hen te stemmen. Voor sommige Turken is het ronduit onmogelijk dat iemand Turks én homo is. Deze mensen denken dat je daarin kunt kiezen. Zij gaan ervan uit dat homoseksualiteit een kenmerk van de moderne tijd is en daaruit volgt hun gedachtegang dat je als Turkse homo je Turkse identiteit verkwanseld hebt. Je bent een 'echte Nederlander' geworden, losgeslagen en verwilderd.

Andersom lijkt in de beleving van veel Nederlandse homo's er ook sprake van een keuzemogelijkheid te zijn: Turkse homo's moeten in dit geval hun tradities en hun Turkse identiteit misschien maar opgeven als ze uit de kast willen komen en gelukkige individuen willen worden. Dit is vanzelfsprekend een onmogelijke keuze voor veel Turks-Nederlandse homo's. Want hoe kun je een etnische identiteit opgeven en inruilen voor een seksuele identiteit?

Door dit eendimensionale beeld van homoseksualiteit en identiteit zitten veel Turkse (vaak met heteroseksuele partners getrouwde) homo's niet alleen in de kast, maar ook in een spagaat. Daarom was onze belangrijkste leus op de Turkse Boot: 'Mijn Eer, Wiens Schande?'. Want in een collectivistische cultuur als de Turkse kun je niet in je eentje die keuze maken voor je identiteit. Je neemt je familie en omgeving er in mee. Dat maakt de spagaat ook zo pijnlijk. Veel Turkse homo's vinden het niet het ergste om nare reacties te krijgen. Zij rechten hun rug, gesterkt in het idee dat ze kiezen voor een leven in de zon in plaats van in de schaduw. Maar het idee dat je vader niet meer welkom is in het koffiehuis, dat je je familie te schande hebt gemaakt, kan je ziel breken.

Het lijkt erg moeilijk voor sommige Turken om een Turkse homo met de Turkse vlag te zien, of om te lezen dat een Turkse homo zichzelf moslim noemt. Het lijkt er op dat deze mensen vinden dat zij als enige een claim op trots of geloof hebben. 'Homo's dragen het bloed van martelaren op een decadente boot' wordt er dan geschreven op Turks-Nederlandse websites en op Facebookpagina's. Maar daar bleef het niet bij: er zijn zelfs mensen bedreigd vanwege hun deelname aan de Turkse Boot. Ik vond het schokkend om te zien dat er juist onder Nederlands-Turkse jongeren tegen elkaar leek te worden opgeboden inzake vaderlandsliefde en het respect voor de vlag als quasi meetbare uiting daarvan. Alles wat daarvan afwijkt mag men in woorden (en daden volgens sommigen) afschieten. Homo's en de Turkse vlag gaan niet samen.

Waarom zou ik moeten kiezen tussen mijn etnische, culturele identiteit en mijn seksuele identiteit? Iedereen zal uiteindelijk zelf zijn/haar eigen identiteit en leven bepalen, ook al hebben anderen daar moeite mee of vinden zij dat dat slechts op één bepaalde manier acceptabel is. Je kunt er dan voor kiezen je keuzes niet te laten beperken door anderen en je eigen emancipatie vorm te geven. Het helpt als er voorbeelden zijn van mensen die juist deze keuze voor zichzelf weten en durven te maken. Rolmodellen.

Turkse homo's die voorheen bang waren om getagd te worden op Facebook-foto's met hun vrienden, bang om als homo herkend te worden, stonden nu te poseren voor de camera's en zongen uit volle borst mee met Zeki Muren, de zoon van de Turkse klassieke muziek wiens nummer *Yarali Gonu* (gepijngd hart) keer op keer werd herhaald. Zeki Muren leefde zijn hele leven in de kast, deze jongeren willen leven in openheid. Met de Turkse Boot werden ze zichtbaar. Turks-Nederlandse homo's voelden zich nog nooit eerder zo welkom en nog nooit zo trots in Nederland. Samen met een wat ouder Amsterdams koppel stonden vrienden van mij te juichen aan de kant. Het oudere koppel zei dat zij voor het eerst echt contact maakten met Turken. Hoe bizar is dat eigenlijk, wat een wonderlijke wereld.

In de dagen na de Gay Pride zijn wij overspoeld door steunbetuigingen en berichten van honderden jonge Turkse homoseksuelen uit binnen- en buitenland. Turken uit Turkije die hier op vakantie waren stonden langs de grachten met hun Nederlands-Turkse vrienden. In oktober was ik in Turkije als organisator van het Pink Amsterdam festival in Istanbul. En iedereen wist wat we in Amsterdam hadden gedaan. De Turkse Boot was een veel groter succes dan we ooit hadden durven dromen. In Turkije wordt homoseksualiteit in het algemeen (oogluikend) toegestaan. Er is een groeiende gay uitgaansscène in Istanbul. In de rest van het land bestaat die niet of nauwelijks. Daarnaast zijn er een aantal actieve homo-belangenorganisaties. De Turkse tv zendt tegelijkertijd shows uit gepresenteerd door travestieten. Dat was onze inspiratiebron voor de schotelantennes als decor aan de zijkant van de Turkse Boot. Maar ook al is homoseksualiteit een zichtbaar fenomeen in de Istanbulse straten en op de televisie, in de wet komt de homo er bekaaid af. Hun basale mensenrechten worden nog steeds geschonden. Je kunt worden ontslagen vanwege je geaardheid, als je al aan werk komt. Een huisbaas kan je een huis weigeren, of zoals recent nog, intolerante bureaus kunnen je je huis uit knuppelen waarbij de politie niet of nauwelijks ingrijpt omdat ze niet willen kiezen voor een homo tegenover een zogenaamde eerbare familie met kinderen.

Ik voelde door de reacties in Istanbul op onze actie met de Turkse Boot tijdens de Gay Pride voor het eerst echt waar het om ging: We hadden iets wezenlijks laten zien. Onszelf en onze keuzes. En misschien, heel misschien, kunnen we op een dag als Turkse Nederlanders ook trots zijn op onze verdraagzame Turks-Nederlandse medeburgers. En zij op ons.

Serdar Manavoglu werkt als programmeur voor Paradiso. Onder de vlag van de door hem opgerichte stichting Pera organiseert hij evenementen met hedendaagse beeldend kunstenaars, muzikanten én dj's uit Istanbul en Amsterdam. Hij is de initiatiefnemer van Pink Istanbul en mede-organisator van De Turkse Boot. De Turkse Boot was een initiatief van D. Fil, Stichting Elance en Pink Istanbul.

Dit artikel werd eerder in iets andere vorm gepubliceerd in de Volkskrant.

Maurice Crul

Ik heb in dit boekje betoogd dat Europese steden in navolging van Amerikaanse steden *majority-minority cities* worden met een superdiverse bevolkingssamenstelling. Deze transformatie van de stad, die in de afgelopen vijftig jaar heeft plaatsgevonden, loopt parallel met mijn eigen levensloop. Het is deel van mijn eigen geschiedenis, eerst in de stad Den Haag en daarna in Amsterdam.

Ik ben zelf opgegroeid in wat ondertussen een buitenwijk van Den Haag is geworden. Op de vijfde en tevens hoogste verdieping van een typische naoorlogse nieuwbouwflat werd ik in 1961 geboren als tweede kind in het gezin. Mijn zus had al bezit genomen van de enige kinderkamer in de flat zodat mijn bed als uitvouwbare bedkast in de eetkamer stond. Ik speelde overdag meestal buiten en als het donker werd onder de eettafel of in de woonkamer dicht in de buurt van de kolenkachel. 's Avonds werd ik eerst in het bed van mijn ouders te slapen gelegd, waarna ik later werd overgedragen naar mijn eigen opklapbed. In de jaren tachtig werden dit soort flats in Amsterdam Nieuw-West of in de Utrechtse wijk Zuilen de behuizing van de meestal veel grotere Turkse en Marokkaanse gezinnen. Ik kwam er vaak in de jaren negentig om interviews te doen met Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie. Ik zag hoe ouders met veel creativiteit drie of vier slaapplekken hadden gecreëerd voor hun dochters in wat ik standaard herkende als de slaapkamer van mijn zus. Net zoals bij mij in de flat bood de eetkamer slaapruimte voor de jongens. De flats werden met hun schotelantennes symbool voor de woonsegregatie in Nederland.

In mijn wijk woonden destijds jonge gezinnen uit de lagere middenklasse. Wij speelden in de binnentuinen en reden op onze steps twee, vier of acht flats rond. De diversiteit die ik in mijn vroege jeugd kende was die van klasse. We wisten dat de mensen in hun eengezinswoningen aan de andere kant van de sloot tot een hogere klasse behoorden, maar ik kende via mijn voetbalelftal ook kinderen die door hun uit-

gesproken Haagse dialect herkenbaar uit de arbeidersklasse afkomstig waren. Op de lagere school werd etnische diversiteit pas zichtbaar in de hoogste klassen toen daar kinderen die rechtstreeks uit Suriname kwamen in de klas erbij kwamen. De Surinaamse jongen Ulrick werd één van mijn beste vrienden. Ik kwam niet bij hem thuis, maar hij soms wel bij mij. Mijn moeder heeft nooit een opmerking gemaakt over zijn donkere huidskleur of zijn Surinaamse afkomst (of ik kan het mij gewoon niet herinneren). De huidige fixatie op etnische afkomst bestond toen niet in die mate. Mijn moeder maakte zich wel zorgen over zijn schoolcarrière. Ulrick was slim, maar zijn Nederlandse woordenschat en taalvaardigheid was beperkt. Ulrick was net als ik een fanatieke straatvoetballer. We bleven na school meestal samen met andere jongens hangen op het voetbalpleintje bij de school. Ik verloor Ulrick uit het oog omdat hij naar het lager beroepsonderwijs ging en ik naar een brede brugklas. Op mijn middelbare school werd etnische diversiteit vertegenwoordigd door de Indische jongens en meisjes. De meest populaire jongens onder hen speelden in een bandje wat hen een enorm aanzien gaf. Mijn Chinees-Nederlands-Indische middelbare-schoolvriend Richard behoorde tot het andere eind van het spectrum. Hij behoorde nergens toe en hij zag er uit als een nerd. De moeder van Richard was analfabeet. Ik kwam veel bij Richard thuis omdat hij vlak bij school woonde. Hij stuurde zijn moeder altijd vrij ruw de woonkamer uit als wij arriveerden. Ik schrok elke keer van zijn houding, die ik als een vorm van schaamte duidde. Richard had, net zoals ik, een bijzonder grote interesse voor 'de politiek'. Iets wat we tijdens de les maatschappijleer hadden ontdekt. Langzaam ontstond er om ons heen een groepje leerlingen die linkse politieke interesses hadden. De groep was zeer divers qua leeftijd, kledingstijlen en onderwijsniveau. Politiek engagement was onze bindende factor.

Ik woon ondertussen ruim twintig jaar in Amsterdam. Mijn eigen werk- en vriendenkring is divers, met een licht Marokkaans en Turks accent. Dat laatste is vooral terug te voeren tot mijn betrokkenheid bij Turkse en Marokkaanse studentenverenigingen in de vroege jaren negentig. Ik ben samen met hen naar volwassenheid gegroeid. De jonge pioniers van toen zijn nu de voormannen en -vrouwen in Turkse ondernemerskringen of zijn anderszins geslaagd als schooldirecteur, psychiater of advocaat. Ik ken hen nu bijna twintig jaar. Sommigen zijn van linkse activisten veranderd in actieve gelovigen, anderen zijn juist steeds verder van het geloof afgevallen. Zij zijn bijna allemaal trotse ouders geworden. Als overtuigd atheïst heb ik met hen vaak over religie gediscussieerd. De manier waarop de meesten hun religie invullen komt sterk in de buurt van wat ik zelf humanisme zou noemen. Je leeft niet voor jezelf alleen, maar ook voor anderen. Je bent gastvrij en helpt mensen als dat in je vermogen ligt. Dat is niet alleen wat ze zeggen, maar ook wat ze doen. Het is karakteristiek voor de oudere tweede generatie. Zij staken in de jaren negentig toen ik hen leerde kennen sterk af bij de individualistische Nederlandse jongeren, die veelal

dachten dat zij zelf het centrum van de wereld zijn. De jongere tweede generatie, die vaak ouders hebben die deels in Nederland zijn opgegroeid, is sterker vernederlandst. Ze zijn individualistisch en lijken meer op de opportunistische Nederlandse jongeren. Het is een vorm van aanpassing die ik met gemengde gevoelens bekijk.

Toen ik in 2009-2010 in New York woonde in het kader van een fellowship was dit mijn eerste echte migratie-ervaring nadat ik het fenomeen twintig jaar had bestudeerd. Ik had alleen de eerste week enige aanpassingsproblemen. Het ging daarbij vooral om praktische zaken. Waar vind ik een betaalbare supermarkt? Hoe draai je de douchekraan open? Ik was in verwarring. Was dit nu de grote breuk die migratie veroorzaakt? Ik kreeg, anders dan veel migranten, door mijn salaris alle kansen om mee te doen. Ik genoot volop van het stimulerende intellectuele klimaat en voelde opluchting om weg te zijn uit het benauwde Nederland van Wilders. New Yorkers traden mij ondanks mijn Nederlandse accent open tegemoet. Ze vroegen wel waar ik vandaan kwam maar niet om te vragen wanneer ik weer wegging. Ze namen aan dat ik in New York wilde blijven omdat zij trots waren op de aantrekkingskracht van de stad. Mijn eigen migratie maakte mij nog meer bewust van hoe belangrijk het is hoe je ontvangen wordt en welke kansen je krijgt, maar ook wat je in je eigen land ontvlucht.

Mijn beste inkijk in de superdiverse stad van nu krijg ik via onze zoon van 22 en onze dochter van 11 - de keuze voor twee cohorten is een beroepsdeformatie. Zij zijn van jongsaf opgegroeid in een superdiverse stad. Op de buurtcrèche in de Staatsliedenbuurt was onze zoon een van de weinige blonde kopjes. Met het suikerfeest kwam hij blij thuis met snoep. Op de middelbare school eigende hij zich de straattaal toe met vooral veel Surinaamse en Marokkaanse leenwoorden. Zijn vriendinnen vertegenwoordigden de verschillende kleuren van de stad.

Wat betekent mijn etnische identiteit voor mijzelf? We gaan bijna ieder jaar met het gezin naar Turkije voor een weekje zon. In het vliegtuig kijk ik altijd onwillekeurig om mij heen naar mijn landgenoten en vraag mij af wat ik met deze mensen gemeen heb. Voel ik mij verbonden met deze mensen op basis van onze gemeenschappelijke etnische afkomst? Deel ik wat met hen? Ben ik een typische Nederlander? Ik ben een fervent supporter van het Nederlands elftal en buitenlandse collega-wetenschappers karakteriseren mij als typisch Nederlands door mijn directheid. Zygmund Bauman zou het karakteriseren als een liquid identity. Mijn Nederlandse identiteit stolt tijdelijk bij het WK maar wordt weer vloeibaar in het vliegtuig naar Turkije. Andere identiteiten dan mijn etnische identiteit zijn voor mij in de meeste situaties en voor het belangrijkste deel van mijn leven belangrijker. Mijn identiteit als wetenschapper, mijn identiteit als betrokken vader bij het superdiverse voetbalelftal van mijn dochter, mijn grootstedelijke Amsterdamse of mijn New Yorkse identiteit, want naar New York voel ik toch echt heimwee.

Maurice Crul is professor aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Zijn werk richt zich vooral op hindernissen en kansen die onderwijssystemen opwerpen of bieden aan kinderen van migranten in het onderwijs en de toegang tot de arbeidsmarkt. Internationaal vergelijkend onderzoek is zijn gereedschap op zoek naar succesvolle instrumenten. Zijn nieuwste internationaal vergelijkende onderzoek richt zich op succesvolle tweede generatie jongeren en heet 'Elites: Pathways to Success.'

Referenties

- Richard Alba (2009), *Blurring the Color Line: The New Chance for a More Integrated America*. Harvard: Harvard University Press.
- Ash Amin (2012), *Land of Strangers*. Cambridge: Polity Press
- Liesbeth Coenen (2001), *Wordt niet zoals wij! De veranderende betekenis van onderwijs in Turkse gezinnen in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Maurice Crul, Adel Pasztor, Frans Lelie, Jonathan Mijs en Philipp Schnell (2009), *Valkuilen en springplanken in het onderwijs. Tweede generatie Turkse jongeren in Europa vergeleken*. Den Haag: Nicis.
- Maurice Crul, Adel Pasztor, Frans Lelie (2008), *De tweede generatie. Uitdagingen en kansen voor de stad*. Den Haag: Nicis.
- Maurice Crul, Jens Schneider en Frans Lelie (2012), *The European Second Generation Compared. Does the Integration Context Matter?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Maurice Crul en John Mollenkopf (2012), *The Changing Face of World Cities. Young Adult Children of Immigrants in Europe and the United States*. New York: Russell Sage Foundation Publications
- Forum (2012), *Alloctonen op de arbeidsmarkt, 1e kwartaal 2012. Effecten van de economische crises*. Utrecht: Forum.
- Halleh Ghorashi (2006), Culturalisering van de emancipatie van migranten vrouwen. *Krises*, 7, (3), 42-48.
- Christine Inglis (2011), *Final Report on Inequality, Discrimination and Social Cohesion: Socio-economic Mobility and Incorporation of Australian-born Lebanese and Turkish Background Youth (the TIAS)*. Sydney: Department of Immigration and Citizenship.
- Phil Kasinitz, John Mollenkopf, Mary Waters en Jennifer Holdaway (2008), *Inheriting the City. The Children of Immigrants Come of Age*. New York: Russell Sage Foundations Publications.
- Leo Lucassen (2005), *The Immigrant Threat. The Integration of Old and New Migrants in Western Europe since 1850*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Dominique Morsì (2009), *The Geopolitics of Emotion: How Cultures of Fear, Humiliation, and Hope are Reshaping the World*. New York: Anchor Books.
- Walter Nicholls en Justus Uitermark (2013), Post-multicultural cities: A comparison of minority politics in Amsterdam and Los Angeles, 1970-2010. *Journal of Ethnic and Racial Studies*, 39 (forthcoming).

- Martha Nussbaum (2012), *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*. Harvard: Harvard University Press.
- Sara Rezai, Ismintha Waldring, Maurice Crul en Frans Lelie (2012), *Ze kunnen hoog en laag springen, ik blijf gewoon. Pathways to Success Policy Brief*, in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en de gemeentes Amsterdam en Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, Vrije Universiteit Amsterdam en O+S.
- Willem Schinkel (2007), *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: KLement
- Renee van Schoonhoven, Machiel Bouwmans, Dennis Heijens, Marloes Keijzer (2012), *VM2-experimenten in perspectief – tussen rapportage schooljaar 2011-2012*. Hertogenbosch: ECBO.
- Jens Schneider, Tineke Fokkema, Raquel Matias, Snezana Stoj, Duan Urigina en Constanza Vera-Larrucea (2012), *Urban Belonging and Intercultural Relations. In: The European Second Generation Compared. Does the Integration Context Matter?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Steven Vertovec (2007), *Super Diversity and its Implications*. Journal of Ethnic and Racial Studies, 29, 6, 1024-1054.

Amsterdam is sinds 2011 een *majority-minority city*. De autochtone bevolkingsgroep is officieel een minderheid geworden. In de leeftijd onder vijftien jaar is nog slechts een derde van de jongeren van autochtoon-Nederlandse afkomst. Kortom: grote steden worden superdivers, zowel in Nederland als in andere West-Europese landen. Maar het ontbreekt vooralsnog aan een intellectueel perspectief op deze ontwikkeling.

Superdiversiteit biedt een nieuw vergezicht in het integratiedebat door de voorwaarden te schetsen voor een positief toekomstscenario. We staan op een kruispunt. Deze internationaal vergelijkende studie laat zien dat zich een hoopvolle toekomst aftekent in steden waar kinderen van migranten in het onderwijs en op de arbeidsmarkt kansen krijgen. De succesvolle tweede generatie neemt daar het voortouw in de emancipatie. Hoog opgeleide jongeren propageren in de eigen gemeenschap de gelijkheid van mannen en vrouwen en het individuele recht op zelfbeschikking met betrekking tot seksualiteit.

Het superdiversiteitsperspectief biedt een nieuwe kijk op de stedelijke samenleving. Een perspectief waarin een groeiende groep stedelingen overtuigd intolerant is ten opzichte van intolerantie en beperking van persoonlijke vrijheden. Daarmee dient zich een progressief alternatief aan voor de problematische kanten van het multiculturalisme, dat tolerantie vroeg ten aanzien van alle culturele opvattingen en gewoontes, ook die welke tot intolerantie ten opzichte van anderen leiden.

